ETNOBOTÀNICA ALACANTINA EN LA POESIA LLATINA
DE JOSEP GOSALBES DE CUNEDO (S. XVI)

Daniel Climent Giner
IES Badia del Baver (Alacant)

Carles Martín Cantarino
*Departament d'Ecologia, Institut Multidisciplinar per a l'Estudi del Medi
(IMEM) «Ramon Margalef», Universitat d'Alacant*

Antoni Biosca Bas
*Departament de Prehistòria, Arqueologia, Història Antiga, Filologia Grega i
Filologia Llatina, Universitat d'Alacant*

L'any 1601 es va publicar a Brussel·les una recopilació de les obres de *Iosephus Gonsalvis a Quunedo*, nom amb què firmava Josep Gosalbes de Cunedo (Alacant, 1528¹ - Lovaina/Leuven, c. 1605). El nom llatí l'hem transcrit al català en atenció a un dels llinatges més antics del mateix Alacant i tal com figura en l'heràldica de la ciutat.²

¹ Segons Vicent Ximeno, bibliògraf i prevere valencià en la seua obra «Escritores del Reino de Valencia» (1749); probablement Gosalbes nasquera uns anys després de 1528.

² El degà Vicente Bendicho optava per Gosalbes. En la *Crónica de la muy Noble y leal Ciudad de Alicante* (1640) hi ha un capítol, el XXVIII, «Que trata de varias personas ilustres naturales de Alicante y que se han distinguido por sus dignidades, virtudes y sabiduria». En ell podem llegir: «...el doctor Jayme [sic] Gosalbes de Caniedo, siendolo de Medicina en España y Flandes, por quien dixo Justo Lepcio [en parlaré després], autor tan blando y grave, que era la maravilla de España en el ablar [sic] la lengua latina, por la eloquencia con que la hablava». Anys més tard, Vicent Ximeno (1749) transcriu el cognom com Gozalves; i Viravens (1876) per Gosalvez. Entre les opcions possibles també haurien format part Gonsalbes i Gonsalvis, probables deformacions d'un antic nom germànic, Gundalb > Gonsalvus o Gundisalvus, origen no tan sols de cognoms com els esmentats, sinó de noms com Gonçal, l'aragonés Gonzal, el castellà Gonzalo, el portugués Gonçalo i l'euskera Gontzal.

Figura 1. Escut heràldic dels Gosalbes. Llinatges alacantins exposats al castell de Santa Bàrbara, d'Alacant

Recentment s'ha començat a estudiar el seu extens poemari, escrit a les acaballes del s. XVI a Flandes, i s'està en procés de traducció al castellà.

L'anàlisi d'un dels poemes ens permet apropar-nos al paisatge vegetal del migjorn valencià i als coneixements botànics i etnobotànics de l'època; i, en homenatge a Germà Colom, fer-ne algunes reflexions fitonímiques i utilitzar les consideracions florístiques, fitosociològiques, ecològiques, morfològiques i corològiques³ de les plantes esmentades per ajudar a interpretar lingüísticament els noms que hi apareixen, fonamentalment de plantes. Uns noms que podrien contribuir als estudis sobre la paleoclimatologia i paleobotànica del migjorn valencià.

La poesia que analitzarem és complicada però rica i plena de referències a un paisatge bucòlic on, a l'estil de Virgili, els pastors parlen entre ells sobre temes elevats. Converses plenes de referències al migjorn valencià o territori lucèntic⁴ i en particular a la comarca de l'Alacantí, de

³ La corologia és la part de la biogeografia dedicada a estudiar l'àrea de distribució dels organismes, molt relacionada amb les exigències ecològiques i climàtiques.

⁴ El nom de territori lucèntic (en atenció a *Lucentum*, l'antic nom d'Alacant) designa les comarques meridionals valencianes, i va ser proposat pel botànic i fitosociòleg Oriol de

la qual descriu tant el paisatge natural com moltes de les plantes que el conformaven i el seu rerefons cultural.

Eixos passatges del poema han propiciat la col·laboració entre els autors d'aquest article amb l'objectiu d'oferir una interpretació lingüística i literària alhora que paisatgística, bioclimàtica, geològica, botànica i etnobotànica del territori lucèntic d'aquella època.

La troballa, plena de reptes, ens apropa a un paisatge i una època en què moltes de les plantes descrites no formen part del tapís vegetal actual. Però el nom, la descripció i els usos etnobotànics que les atribueix permet identificar-les o fer-ne aproximacions ben suggeridores i congruents amb els coneixements actuals. I en l'article es mostren els criteris i arguments que hem fet servir per interpretar els fragments del poema.

1. INTRODUCCIÓ

Josep Gosalbes de Cunedo va ser un metge renaixentista valencià nascut a Alacant el 1528 o poc més.⁵ De vida molt agitada (metge militar, captiu, metge civil, en relació amb els intel·lectuals del moment...), posseïa una sòlida formació humanística i era capaç d'escriure poesia llatina d'estil clàssic.

Nascut al si d'una família sense títol nobiliari però acomodada, sabem molt poc de la seua infància més enllà que, segons narra en un poema, passava els estius a l'Horta d'Alacant, a Mutxamel, tal com han fet

Bolòs (1924-2007) en «*De vegetatione valentina* (III)» (1979), publicat al «Butlletí de la Institució catalana d'història natural».

⁵ Per fer-nos una idea del context històric dels primers anys de la vida de Josep Gosalbes, l'any anterior al seu possible naixement, 1527, les tropes imperials de Carles V havien destruït Roma («el saco de Roma»), un punt d'inflexió negatiu en el Renaixement italià. El 1528 va ser l'any en què el mantua Baldassare Castiglione publica «El cortesà»; i en què mor Albrecht Dürer, l'introduïdor del Renaixement en l'Europa occidental. El 1529 el soldà Solimà II el Magnífic fracassa en el setge de Viena. El 1534, el rei anglès Enric VIII instaura l'església anglicana; i el mateix any Ignacio de Loyola funda la Companyia de Jesús (jesuïtes). A la comarca de l'Alacantí i en general a la costa de tot el País Valencià eren relativament freqüents els atacs de pirates i corsaris barbarescos; i com a resposta s'erigeixen torres de defensa, com l'adjunta al primitiu monestir de la Santa Faç (c. 1557→ s. XVIII) o a l'església del Salvador, de Mutxamel (1511→ s. XVII).

durant segles els alacantins acomodats fugint de la ciutat en època canicular.

Més tard va cursar els estudis al lloc habitual dels alacantins de l'època, l'Estudi General de València.⁶ Uns estudis de medicina que a la València d'aquella època incloïen en el currículum —com també feien les universitats italianes—⁷ l'estudi de les herbes i altres productes naturals («simples») de caràcter medicinal.

Josep Gosalbes de Cunedo degué ser deixeble d'alguns dels botànics d'excel·lència que tenia la càtedra d'Anatomia i Simples,⁸ com Pere Jaume Esteve (1500-1556) i el seu substitut, Joan Plaça (1525-1603), així com del gramàtic aragonés Juan Lorenzo Palmireno; i qui sap si també de l'alcoià Andreu Sempere, metge i gramàtic.⁹ De fet, algunes de les característiques que descobrim en Josep Gosalbes de Cunedo les detectem també en els que havien sigut els seus mestres, i que tractarem en els apèndixs corresponents.

⁶ Aquesta universitat havia sigut fundada l'any 1501 pel papa Alexandre VI (Roderic de Borja; Xàtiva, 1431-Roma 1503) mitjançant la butlla *Inter ceteras felicitate*. El mateix Estudi General acolliria anys després a un altre alacantí il·lustre, el metge i fisiòleg Jaume Segarra (1546-1596), que arribaria a ser-hi catedràtic de Medicina i Cirurgia durant dèneu anys (1574-1593) i sobre el qual llegim a la «Crònica de Alicante» del degà Bendicho (1640): «El doctor Jayme Segarra linea agudamente las partes y naturalezas del hombre de doctor integerimo en su facultad de Medicina conosido en los claustros y correluciones (?) citadas autoridades con *Alonensis ille*, porque era de esta Ciudad». En aquest cas, i afortunadament, té a Alacant un carrer dedicat a la seua memòria.

⁷ Durant el Renaixement, Itàlia era l'escenari principal dels corrents renovadors de les humanitats i de les ciències. Les contínues Guerres italianes, entre les acaballes del s. XV i la meitat del s. XVI, van minvar la seua influència al temps que emergien moltes figures de renom a l'Europa occidental. La relació de les repúbliques italianes amb la Corona d'Aragó i, més tard Flandes, va ser molt intensa i durant els segles XV i XVI; hi van proliferar artistes, intel·lectuals i escriptors humanistes dels quals Josep Gosalbes de Cunedo va ser probablement el més important entre els alacantins de l'època.

⁸ Remeis obtinguts directament de la natura, fonamentalment plantes («herbes») però també parts o extractes animals (bilis, suor, ulls, banyes, etc.) i minerals.

⁹ Andreu Sempere (Alcoi, inicis del s. XVI -València, 1572), doctorat en medicina, va començar a donar classes a l'Estudi General de València en 1533; progressivament es va decantar per la gramàtica, camp en què va excel·lir amb l'obra *Primma grammaticae latinae institutio*.

Figura 2. Portada del llibre (1596) on Gosalbes s'identifica com a «patricius alonensis» (patrici alacantí), en una època en què l'arqueologia identificava Alacant amb l'antiga Alone

2. L'AMBIENT ALACANTÍ DESCRIT PER GOSALBES

En un dels llibres de Gosalbes, *Eclogae*, l'autor comenta diversos aspectes de la història i paisatges del Regne de València, i en particular de la seua ciutat natal i comarca. I tant en la segona com en la tercera ègloga¹⁰ fa descripcions succintes del paisatge del migjorn valencià: cultius, vegetació silvestre, condicions ambientals o les activitats dels diferents pobles; per exemple:

<p><i>Rure quidem sitiens, sed pulchris consita late uinetis, quae uina ferunt firmissima longe, fructibus arboreis praediues, messibus autem, si uer assiduus arentes imbribus agros humectet, Siculis multo foecundior aruis, inculti spartique ferax, amplissima portu, ditauit magnis qui uectigalibus urbem.</i></p>	<p>Encara que assedegat,¹¹ el camp [d'Alacant] és molt fèril, ric en esplèndids¹² camp de vinyes, que donen vins ben forts;¹³ i en arbres plens de fruita, i també en collites. I si la primavera banya els anhelosos camps amb reiterades pluges, aleshores és molt més fecund que els camps de Sicília.¹⁴ I, a més de ser abundós de silvestre espart,¹⁵ té un amplíssim port que ha enriquit la ciutat gràcies a les elevades taxes.¹⁶</p>
---	---

¹⁰ El llibre consta de tres èglogues en hexàmetres dactílics, estrofes en què cadascun dels sis versos consta al seu torn de sis dàctils formats per una síl·laba llarga i dues de breus (— · ·), com les falanges dels dits, d'on ve el nom de dàctil.

¹¹ Eixa ànsia per l'aigua defineix, també per als humans, el clima semiàrid que marca i condiciona el camp d'Alacant.

¹² Bells, esplèndids, magnífics, serien adjectius que es podrien aplicar a l'Horta d'Alacant, com es recull en les diferents cròniques que han descrit la comarca alacantina, des de Bendicho (1640) a Cavanilles (1795) o a Viravens (1876).

¹³ Les varietats de raïm del camp d'Alacant eren: malvasia, moscatell, monestrell, garnatxa tintorera (en francès, *alicante bouschet*), valenci (o grumer) negre; i se'n feien vins com l'Aloque (negre, ranci i sec), el *vinum alonense*, o l'*Alekan*t (en suec; el preferit pel rei Johan III de Suècia, 1537-1592; en temps de Gosalbes, doncs); i, per damunt de tots en qualitat i preu, el Fondellol o Fondilló (17-18°), a partir de raïm sobremadurat en el cep, pansit sobre canyissos i guardat en bótes de vi amb solatge de fondellols anteriors. Ja en 1494 el metge, geògraf i viatger alemany Hieronymus Münzer, *Monetarius* relata en el seu *Itinerarium siue peregrinatio* que, en visitar el migjorn valencià i apropar-se a la comarca de l'Alacantí, «en la part oriental d'aquest territori s'elabora

I en els versos 13-19 de l'ègloga tercera descriu la comarca de l'Alacantí com abocada a la mar alhora que eixuta; i envoltada de muntanyes relativament elevades susceptibles d'acollir neu quan les circumstàncies ho propiciaven.

Així mateix, en la mateixa ègloga s'esmenten i caracteritzen una sèrie de plantes algunes de les quals ben diferents de les que actualment poblen l'Alacantí; una comarca que hui en dia forma part del pis termomediterrani¹⁷ semiàrid i que en l'època que estem considerant potser no seria molt diferent segons les descripcions paisatgístiques que en fa Gosalbes. Això obri interrogants de caràcter florístic i bioclimàtic, ja que en èpoques més fredes la distribució i abundància de determinades espècies

gran quantitat de vi blanc, però és més encara la del que anomenen «negre d'Alacant» [potser l'Aloque], de gran mercat a Anglaterra, Escòcia, Flandes i més llocs d'Europa».

¹⁴ La comparança amb Sicília no és debades. Des de l'antiguitat Sicília havia sigut considerada el graner dels països mediterranis; i grecs, cartaginesos o romans hi havien lluitat per eixa raó. Però també Alacant rebia a través del port blat de Sicília (i Gosalbes ho hauria vist), atesa la fretura en cereals del nostre territori semiàrid, sobretot quan —i en expressió ecològicament ben encertada i acurada de Gosalbes— «les pluges de primavera no banyaven els anhelosos camps alacantins». Però si les pluges arribaven, aleshores el nostre territori «és molt més feraç que els camps de Sicília». Perquè mentre que la civada és un cereal resistent, el blat necessita de les pluges de tardor (relativament segures) però també de les de primavera. De fet, la incertesa de les pluges primaverals explica la devoció dels alacantins a la Santa Faç, festa que recau invariablement en eixa estació (CLIMENT I MARTÍN: 2018).

¹⁵ La riquesa que aportava l'espart (*Stipa tenacissima*), tan abundant als extensos i feraços espartars alacantins (<https://www.youtube.com/watch?v=32MQELW3nNk>), venia a sumar-se a l'exportació del vi i de productes que Gosalbes no esmenta però que també suposaven una aportació substancial de riquesa a la ciutat, com eren la pedra barrella i pedra de sosa, imprescindibles per a l'elaboració de vidre i de sabo, i que no eren sinó cendres litificades de mates molt abundants als voltants més salins de les comarques del migjorn valencià: *Halogeton sativus* (barrella d'Alacant), *Suaeda vera*, *Salsola* sp. i moltes més. Vegeu: <https://www.youtube.com/watch?v=j3O3u-URdSQ&t=15s>

¹⁶ En el relat del viatger alemany Hieronymus Münzer (*op. cit.*) es parla de l'activitat portuària d'Alacant (1494): «El dia que vam parar a la ciutat, vam veure al seu port 26 naus de Biscaia, de Flandes i d'uns altres països que anaven pel carregament de vi».

¹⁷ Estatge bioclimàtic sense gelades d'hivern (la temperatura mínima del mes més fred superior als 5 °C), i amb estius càlids i secs.

vegetals seria diferent de l'actual, i moltes plantes d'ambients més freds qui sap si s'instal·larien a les nostres muntanyes.

En qualsevol cas, l'autor posa de manifest en les èglogues uns coneixements de la natura congruents amb els de l'època. Com tindrem ocasió de comprovar.

3. SEGONA PART DE LA VIDA DE GOSALBES

Acabada la fase acadèmica se li perd la pista biogràfica a Gosalbes. Però, torna a recuperar-se el 1558, quan participa com a metge al galió portugués *San Matheo* de l'*Armada Invencible*. Capturat enfront de la costa holandesa, Gosalbes és tancat a la presó de Medemblick, al nord d'Amsterdam. Aquest moment seria, probablement, el més desgraciat de la vida de Gosalbes: empresonat, sense futur, i amb tots els seus versos perduts tal com contaria en un poema en què narra el seu captiveri. Però la sort li va canviar de forma sorprenent quan va rebre l'ajuda del principal humanista¹⁸ europeu del moment, el savi flamenc respectat per catòlics i protestants Just Lipsi (*Justus Lipsius*), amic del botànic *Carolus Clusius*. En assabentar-se Lipsi de la presència d'un poeta de gran cultura entre els presos es va interessar a conèixer-lo. Després d'entrevistar-lo, Lipsius descriu l'alacantí com a metge «docte en lletres llatines i amic dels savis», i va decidir ajudar-lo a eixir de la presó.¹⁹

¹⁸ «Humanisme» és un vocable polisèmic, amb diferents significats entre els historiadors de la filologia i de la medicina. Ací optarem per referit als coneixements mèdics de l'època.

¹⁹ Per fer-nos una idea del context històric europeu durant l'època en què Gosalbes viu als Països Baixos i a Flandes: el 1563 es fa efectiva la separació de l'església anglicana del papat de Roma; clou el Concili de Trento, després de 18 anys de debats, i s'impulsa la contrareforma tridentina. El 1564, el papa Pius IV promulga l'*Index Librorum Prohibitorum*, un catàleg dels llibres prohibits als catòlics; hi figuraven alguns manuals de botànica a causa de la religió dels autors (Fuchs, Gessner, etc.). El 1566 es desencadena en els Països Baixos dominat pels calvinistes un moviment iconoclasta que destrueix les imatges de centenars d'esglésies i monestirs. El 1565 el valencià Francesc de Borja —besnét del papa Alexandre VI i de Ferran II el Catòlic— és elegit general dels jesuïtes; i el 1571, el també valencià i jesuïta Cosme de Torres funda al Japó el port de Nagasaki. El 1572, la matança de calvinistes (hugonots) per part dels catòlics en «la nit de Sant Bartomeu» representa l'inici del final del protestantisme a França.

Més tard, amb l'ajuda d'alguns nobles holandesos i algunes peripècies, Gosalbes escaparia i va fugir a la zona catòlica en mans del rei de les Espanyes,²⁰ Felip II. Gosalbes s'instal·laria a Brussel·les i mantindria una ferma amistat amb Lipsi, com ho demostren les cartes que es van intercanviar. Gràcies a eixa correspondència, escrita en llatí cultíssim i plena de citacions clàssiques, sabem que Gosalbes va fer l'intent d'entrar en el claustre de professors de la venerable Universitat de Lovaina,²¹ suposem que com a professor de medicina. Alguns dels seus poemes estan dedicats a professors d'aquesta universitat, una mostra de l'intent d'aconseguir el seu favor i suport, però no tenim constància que aconseguira entrar-hi. Després d'açò perdem la pista sobre els últims anys de la seua vida; i se suposa que va morir l'any 1605.²²

Josep Gosalbes de Cunedo va deixar escrita una enorme obra poètica que es va publicar a Brussel·les els anys 1595, 1596 i 1601. Tota la seua obra la va escriure en llatí, la llengua de cultura de l'època i com feien la majoria dels humanistes.²³ El seu estil és culte i d'altíssim nivell intel·lectual. Les referències a la cultura clàssica, tant als autors clàssics llatins, especialment Virgili, com a la mitologia, són d'un nivell altíssim.²⁴

²⁰ Era eixa una època convulsa, terrible: el 1567, i per sufocar la revolta protestant, el rei Felip II va enviar com a governador el tercer duc d'Alba, que va desenvolupar una política d'extorsió sobre la població, amb impostos desmesurats, i una ferotge i sanguinària repressió contra els dissidents, amb més de mil assassinats i condemnats a mort en un tribunal especial anomenat «de Tumults».

²¹ Universitat on, anys abans, havia impartit lliçons un altre humanista valencià de prestigi europeu, Joan Lluís Vives (1492-1540), fugit de la Inquisició castellana implantada a València a causa de la seua genealogia jueva.

²² L'any de la publicació de la primera part d'*El ingenioso hidalgo Don Quijote de la Mancha*, de Cervantes; i de l'estrena de *Macbeth*, de Shakespeare.

²³ Tot i això, és en eixa època quan es va ennoblir l'ús de les llengües «vulgars» en la producció literària i intel·lectual, la qual cosa marcarà un canvi de tendència.

²⁴ Gosalbes va escriure sobre diferents temes; en religió mostrava animadversió contra el protestantisme, comprensible en un catòlic que va patir guerra, derrota i presó en les guerres de religió de l'època. Uns altres poemes glossen als nobles catòlics, suposem que per buscar patrocinadors i mecenes. Resulta curiós un llarguíssim poema on parla de la reforma del calendari gregorià de 1582, en què s'expliquen en vers les noves datacions. També va lloar poèticament als alacantins il·lustres i coetanis; i un altre el va referir a la

A pesar de viure lluny d'Alacant, Gosalbes no va oblidar la seua terra²⁵ i va dedicar alguns poemes a la seua ciutat i comarca. Un poema dedicat a la muntanya d'Alacant, el Benacantil, i la cara que forma la roca de la muntanya («la Cara del Moro») és una clara mostra de la seua estima per la ciutat natal. Resulta entranyable llegir en els seus versos una escena en què els pastors parlen de temes profunds, com si es tractara d'una bucòlica de Virgili ara situada als peus de la muntanya Fontcalent,²⁶ l'elevació més pròxima a la ciutat d'Alacant. En realitat, tot el paisatge alacantí descrit per Josep Gosalbes vessa de referències al món clàssic i està ple de nimfes, centaures i altres éssers mitològics, com és propi de la literatura del Renaixement. En els seus versos, Alacant i les comarques veïnes eren una mena d'Arcàdia feliç.

creació del Bisbat d'Oriola el 1564, que alliberava les comarques meridionals valencianes de la dependència religiosa de Múrcia.

²⁵ És probable que Gosalbes tinguera correspondència amb personatges rellevants de València i d'Alacant de manera regular, ja que sembla conèixer polèmiques vigents en la última dècada del segle XVI (quan feia anys que residia a Flandes). Així, per exemple, pel que fa a Alacant, esmenta els conflictes entre els parroquians de les esglésies alacantines de Santa Maria i Sant Nicolau per la qüestió de la preeminència, els tocs de campanes, etc.

²⁶ Elevació de 446 msnm situada a uns 10 km a l'oest d'Alacant. Gosalbes hel·lenitza el topònim com a *Thermocrenes* [«la font calenta»]; també ho fa amb uns altres geotopònims, com *Erithropylae* —«portes roges»—, en referència a l'Estret Roig, congost que travessa unes margues vermelles del Keuper (sediments continentals del Triàsic superior) i a través del qual es connecten les comarques de l'Alacantí i la Foia de Castalla.

Figura 3. Fontcalent, a l'oest de la ciutat d'Alacant

L'obra de Gosalbes va tindre un cert èxit i les escoles alacantines imitaven els seus poemes per aprendre poesia, fins que amb el pas del temps els seus versos van caure en l'oblit. Hui Gosalbes és un autor oblidat tant en l'ambient acadèmic com en el popular alacantí. Des de la Universitat d'Alacant, un equip de llatinistes entre els quals figura un dels autors d'aquest capítol està treballant en l'edició i traducció de la seua obra completa.²⁷

4. ELS COMPONENTS (ETNO)BOTÀNICS DEL POEMA

En la segona de les èglogues dues persones que semblen ser pare i fill per la forma en què es dirigeix l'un a l'altre, conversen als peus de Fontcalent. I, entre altres temes, parlen de plantes en uns termes botànics i etnobotànics que revelen una gran familiaritat amb la literatura científica de l'època.

²⁷ Es poden consultar més dades biogràfiques de l'autor del poema en BIOSCA (2013, 2020) o en https://cadenaser.com/emisora/2020/09/23/radio_alicante/1600879761_699528.html?fbclid=IwAR3D2H3N2JPnTsFFqsNweqgXnTLNXzmMK1Ifa99AKK0Vz5QL2z5FFcqE21c

El nom dels dos personatges s'avé amb la idea que defensen: *Peregrinus* i *Patrius*, on la pàtria no és altra que Alacant, descrita en els primers versos del poema com a *sitiens Alona*²⁸ («l'assedegada Alacant»).

79 Pe. <i>Et patriam pariter ualuisses rectius extra si, te quas puerum docui, dum retia</i> ²⁹ <i>pictis tendebas auibus sub uertice Thermocrenes,</i>	I també des de fora valoraries millor la pàtria quan [recordares com] paraves les xarxes als cromàtics ocells sota el cim de Fontcalent, com et vaig ensenyar de menut
---	---

²⁸ Suposició toponímica de l'època, quan es creia que la antiga colònia grecomassaliota (de Massàlia, Marsella) d'Alona era Alacant; avui dia Alone s'identifica amb la Vila Joiosa, més al nord, a la comarca de la Marina Baixa.

²⁹ La «cacera en barraqueta», amb xarxes parades i controlades des d'un amagatall, ha perdurat fins que s'ha prohibit a les acaballes del segle XX. Se'n feia servir un reclam o mascle cantador, i una enza (o enze), femella que actua per atraure els estols o ramats d'ocells en vol i fer-los caure en el parany; d'enzes n'hi ha de dues classes: una que es deixa menjant a terra (però amb una pota lligada a un parat); i una altra, la voladora, que es posa sobre un petit balancí de canya, lligada amb un bragueret: quan s'aproxima un estol s'alça la canyeta, activada amb un cordill des de la barraqueta (el refugi amagat), i aleshores l'enza vola un poc i torna a terra; el seu moviment és detectat pels pardals en vol, baixen a terra confiats i aleshores cauen sobre ells les xarxes parades per capturar-los. Paga la pena llegir el capítol «La casera en barraqueta» del llibre costumista «Al pie del Benacantil» (1953, 45-50), de Víctor Viñes; el capítol inclou la terminologia valenciana d'aquesta modalitat de cacera, ornada de genuïns fitònims: «sitrons» [*Diplotaxis erucoides*], herba paixarella [*Heliotropium europaeum*], «boches» [qualsevol mateta intrincada que servira també per «embojar-hi» els cucs de seda]; ornitònims: paixarell llimoner [*Linaria cannabina*], carganera [*Carduelis carduelis*], verderol [*Chloris chloris*], nigüeret [*Spinus spinus*], gafarró [*Serinus serinus*]; topònims: Hort del Xorret, les Oliveretes [al peu del Tossal d'Alacant, enfront de la parròquia de Sant Antoni de Pàdua, dels franciscans], Hort d'Arques [l'actual PAU I més pròxim a les vies de ferrocarril, entre la Gran Via i la futura via Parc]; i vocabulari propi de l'afició: «replà», «barraqueta», «paransa», «pase», «tiraora», «gabirot», «varettes», «esquilotà».

Alguna de les descripcions de Gosálbes coincideixen amb les de Viñes: «Y entre los jilgueros o «carganeres», de tan vistoso ropaje, son preferidos por unos los de Font Calent y otras sierras próximas y por otros los de La Marina o los de las huertas de cáñamo próximas al Segura, donde se crían en profusión por tener asegurado el condumio de cáñamones. Sin embargo, el jilguero o «carganera» es pájaro muy aficionado al cardo silvestre cuyas simientes come con verdadera deleitación [sic]; uns cards que han deixat la seua empremta nominal tant en el nom científic de l'ocell *Carduelis carduelis* com en l'ornitònim popular cardenera > cadenera > caganera i fins

Figura 4. Cadenera (*Carduelis carduelis*) sobre card. Potser és el «*pictis auibus*» o «cromàtic ocell» de què es parla en el poema

En la conversa, el fill fa seu un dels motius literaris o tòpics propis del renaixement, el *beatus ille*:³⁰ «feliç aquell» («que ha fugit del soroll del món urbà i troba la pau en el camp». El resultat és una mena de poesia bucòlica, pastoral, en què el fill descriu la vida al camp d'una forma idealitzada i defensa una vida tranquil·la i més apropada al lloc de naixement i a l'entorn del qual obté tot allò que necessita sense patir les marques que les aventures imprimeixen al cos i l'esperit dels rodamons; es tracta d'una lloa a la vida sense complicacions en ambients considerats paradisiacs en contrast amb les dels viatges i les grans ciutats.

Al seu torn, el pare intenta convèncer-lo dels avantatges de viatjar pel món, fins i tot per valorar allò propi; i com a mostra dels seus records

i tot en l'italià *cardellino* i el francès *chardonneret*. Vist així, ¿serien les policromes cadeneres o «carganeres» capturades amb xarxes i en el lloc on millor es criaven, a Fontcalent, a les que es refereix el poeta quan diu «*dum retia pictis tendebas auibus sub uertice Thermocrenes*» [«paraves les xarxes als cromàtics ocells sota el cim de Fontcalent»]?

³⁰ Alguns dels màxims exponents en serien el romà Horaci (s. I aC) en l'èpoda II, i l'agustí castellà Fray Luis de León (1528-1591) en l'«Oda a la vida retirada». Un altre tòpic literari del Renaixement seria el *carpe diem*, «aprofita el moment», també provinent de la tradició clàssica, i en particular d'Horaci en *Épodes* II,1.

esmenta tot un seguit de plantes de manera que només podria fer-ho una persona amb una elevada formació botànica i etnobotànica.

Moltes de les plantes citades per *Peregrinus* (el pare) corresponen a zones de condicions climàtiques molt més fredes que les de la comarca alacantina; emperò, el fill, *Patrius*, afirmarà en el vers 100 que les coneix («Pare, conec totes eixes herbes i altres...»), com si estigueren a la seua disposició. D'explicacions se'ns ocorren unes quantes, només com a hipòtesis: potser formaren part del comerç de plantes medicinals; potser Gosalbes les confon amb unes altres de semblants que recordava de la seua infància; potser el clima de l'època permetia l'existència silvestre o el cultiu de plantes que ara no formen part ni del paisatge ni dels sembrats.

Per la nostra part, i basant-nos justament en els contextos històrics i etnobotànics de les plantes que s'hi esmenten, argumentarem la nostra proposta de traducció.

ESTROFES ORIGINALS	PROPOSTA DE TRADUCCIÓ
82 <i>herbarum succos potasses chare salubres, myrrhis odoratae, seselis radices et acris,</i>	[i] mentre assabories saludables bollitoris ³¹ d'aromàtica mirris i de l'aspra arrel de la safanòria borda . [ara comença a enumerar plantes medicinals]

³¹ Les maneres d'ingerir les plantes solien ser molt senzilles: en general s'aconsellava administrar-les crues, però la major part de les voltes es feia en forma líquida: diluïdes, cuites en aigua (el caldo; o incorporades en ell, els bollitoris), en oli (sofregides, fregides) o en vi; també es consumien macerades en vi, vinagre, llet (de remugants, o humana), oli o mel; o farina. També hauríem de considerar les tisanes espessides amb farina o amb grans torrefactes d'ordi (o civada, *Hordeum vulgare*), l'ordiat, sovint endolcit i enriquit amb (i fins i tot substituït per) pipes de carabassa, ametlles o avellanes picades, arròs, xufa...; del mot original italià *orzata* (< orzo, ordi) va derivar per apitxament el nostre d'orxata, aplicat al bullit d'ordi endolcit (ara conegut com «aigua civada») i, posteriorment i en funció del fruit o llavor predominant, orxata «de xufa», o «d'avellana», «d'ametlla», «d'arròs», etc. Convé considerar que molts preparats culinàries sufixaven en *-ata*, una pràctica que es va mantindre en moltes llengües llatines: català *-at/-ada*, aragonés *-ate*; castellà *-ata/-ada*; occità *-at*; francès *-at/-ade*; italià *-ata*. En el nostre cas, hi havia preparats amb noms com avenat, esparregat, pastenagat, lletugat, codonyat, carabassat, melmelada...

<p>atque melisphylli, citri quod reddit odorem, 85 et rosei cocci, languentis Pharmaca cordis polypodis cyrrhos imitatum iunge filiclam 87 ueratrum leuibus ceruis adiunge timendum, candens atque nigrum, hoc inferne, illudque superne, aptius humori ducendo. Iunge petendum</p>	<p>i [afig]³² la melissa, de cítric aroma; i la rosada baia [drupa], medicina del cor abatut; afig-ne el polipodi, semblant a flocs de falaguera; i el velatre, perillós per als atabalats, blanc i negre, un color per baix i un altre per dalt, idoni per llevar un humor. Afig-ne</p>
<p>90 non tibi iam Creta dictamnium, quod tibi nostris Dixi olim capreas calamis docuisse refixis.</p> <p>Crescentesque thymo, tenues adiunge capillos, hospitis et fulcris cassutham semper egentem,</p> <p>molyque Mercurii quod fascina pellit iniqua,</p> <p>95 quaque foret fuluo, capnon, pretiosior auor, copia tanta satis nisi nostris illius esset. non tamen haec gelidis tanta ui pollet in aruis, quanta thuriferi praecellit rure Sabaeis.</p>	<p>90 el dictam, que no cal buscar a Creta ja que està a casa nostra i del qual fa temps et vaig comentar que les cabres el menjaven per desclavar-se les fletxes [«canyes»]. Afig-ne els lleugers cabells que creixen sobre el timó, la cuscuta, sempre enfilant- se entre les tiges de l'hoste; i l'all de Mercuri, que cura els inicis malefics; i la fumària, més preciosa que el brillant or, de la que tindriem suficient si no fora perquè no creix vigorosa en els</p>

³² Els extractes líquids de plantes medicinals solien administrar-se en tisanes: infusions, afegit d'aigua bullint sobre la planta; o decoccions, en ebullició prolongada. També en aplicacions locals: banys i rentats —dèrmics, vaginals, anals, en ferides...—, col·lutoris —nasal, bucal—, gargarismes, ènemes —pel tracte rectal—, instil·lacions —en ulls, oïdes, nas— i pocions. En ocasions se subministraven en forma de xarops de consistència viscosa; o en electuaris o pastes fetes amb pólvores i polpes més o menys endolcides —codonyat, carabassat— o mesclades amb mel —*meli melada* > melmelada—; o en farines, seus, olis —ungüents—, crema de llet —cremes—, polpa de fruit —*pomum*, poma > pomada—; o pastats en gomes i resines, com la goma aràbiga (d'espècies d'*Acacia* subsaharianes), l'ambre (resina fòssil), la mirra (de l'arabo-etíopica *Commiphora myrrha*), l'opopònac (oleoresina de les arrels de la umbel·lífera *Opopanax chironium*) o el màstic (del llentiscle *Pistacia lentiscus*). També s'en feien cataplasmes, supositoris, píndoles, cendres o pólvores. En ocasions s'administraven com a vapors o bafs, gasos i aromes, o d'aerosols o fums provinents de la combustió de les plantes. Sobre els extractes líquids (begudes, pocions) de plantes, recomanem consultar els dos llibrets de la Foguera Benalua «*De potionibus non ebriantibus*» i «*De potionibus ebriantibus*», dels autors d'aquest article.

<i>Has pluresque alias te quondam, care, docebam.</i>	camps gelats com ho fa pels voltants de Saba, tan rica en encens. Tot açò i més, amic, t'ensenyava jo ja fa temps.
---	--

Un llistat de plantes algunes de les quals pròpies de climes més freds que el nostre actual. I això ens generarà una sèrie de conflictes interpretatius sobre si eixes plantes podrien haver format part de la flora sud valentina durant la petita edat de gel o si Gosalbes, que porta dècades allunyat d'Alacant i es nodreix de records, fa servir el nom de plantes funcionalment similars, vicariants, a les que va conèixer temps enrere.

Anem per parts.

4.1 MYRRHIS ODORATA, MIRRIS O JULIVERTASSA

82 <i>herbarum succos potasses chare salubres, myrrhis odoratae, seselis radices et acris,</i>	[i] mentre assabories saludables bollitoris ³³ de flairosa mirris i d'aspra arrel de safanòria borda.
--	---

Tant pel nom com per la característica que Gosalbes li atribueix podem suposar que s'està referint a la umbel·lífera *Myrrhis odorata* (L.) Scop., julivertassa o mirris,³⁴ descrita el 1771 per Giovanni Antonio Scopoli en *Flora Carnolica*.³⁵

El nom *myrrhis* potser fóra inicialment una metonímia al·lusiva a la resina perfumada que coneixem com a mirra (en grec, *myron*, *μύρον*) i que per extensió s'identificara amb aquesta, d'aroma intens tot i que diferent, anisat.

³³ Encara que en el text original parla de *succos*, «caldos», podem suposar que Gosalbes es refereix a bullits a la manera tradicional alacantina, en què la ingesta inclou tot: les verdures, que s'han fet més digeribles gràcies a l'ebullició, i el suc ric en extractes solubles.

³⁴ Molt sovint farem servir els fitònims recollits a la vasta obra «Noms de plantes. Corpus de fitonímia catalana», del qual un dels autors d'aquest article ha sigut partícip: <https://www.termcat.cat/ca/diccionaris-en-linia/191> i <https://etnobotanica.iec.cat>.

³⁵ La Carniola o Kranjska és una regió muntanyosa alpina d'Eslovènia pròxima a la capital Ljubljana.

Figura 5. *Myrrhis odorata*, del jardí de la universitat de Praga. Fotografia d'Emili Laguna.

Myrrhis odorata és una herba alta, perenne, amb una arrel grossa i un fullatge frondós, dividit i molt aromàtic, de flaire intensament anisat. Pràcticament tota la planta és comestible i tan inofensiva que se la pot consumir en abundància i de qualsevol forma: les fulles servien com amañida; i també bullides amb les arrels i els fruits, molt aromàtics.

Creix espontàniament als Pirineus i els Alps (entre els 1300 i els 2.340 m), i a molts altres punts d'Europa central i la Gran Bretanya, generalment en herbassars alts de terrenys nitrificats. No es pot descartar que la planta poguera tindre en aquells moments —més freds que els actuals— reductes de distribució als contraforts ibèrics del NW de Castelló o a les serralades costaneres catalanes.

Tot i que silvestre, la mirris també s'ha cultivat com a planta domèstica allà on el clima ho permet.³⁶

³⁶ Almenys a la Gran Bretanya, segons Mrs. Maud (Magdalene) Grieve en «*A modern herbal*» (1931).

Figura 6. Distribució de *Myrrhis odorata*, segons «Flora dels Països Catalans», d'Oriol de Bolòs i Josep Vigo

Els fruits secs s'han fet servir com a espècia, i a Alemanya i Escandinàvia se solen usar els fruits per donar aroma a l'*akuavit*; se'ls han atribuït propietats cordials (d'«enfortiment del cor») i afrodisíaqes. No seria d'estranyar que eixos fruits, que conserven molt bé els olis essencials —fonamentalment l'anetol—, foren objecte de comerç. Es podrien collir als Pirineus, o més al sud ateses les condicions tèrmiques de l'època, i des d'allí es distribuïrien als apotecaris de la resta de la Corona d'Aragó o del territori ibèric; o que s'importara de fora (a Alacant, per exemple, podria arribar des de Marsella, relativament prop dels Alps).

En qualsevol cas crida l'atenció que entre els fitònims populars en diferents idiomes destaca la reiteració d'adjectius al·lusius a Espanya: en anglès se la coneix també com *Spanish chervil*; en italià *cerfoglio di Spagna*; en francès *cerfeuil d'Espagne*; en alemany *Spanischer Kerbel*; en suec *Spansk körvel*; en danès *Spansk kørvel*; en noruec *Spansk kjørvel*; en islandès *Spánarkerfill*; i en hongarès *Spanyol turbolya*. L'explicació se'ns escapa, i caldria buscar-la en el suposat origen de la planta, en l'abundància, o en els

hàbits de consum en molts dels territoris de la monarquia hispànica de Felip II (s. XVI), que a Europa incloïa a més de la Península Ibèrica a part dels Països Baixos, Flandes, i el Franc Comtat de Borgonya.

Figura 7. Pots de farmàcia a un mercat de Zagreb (Croàcia). Hi trobem a l'esquerra un destinat a l'extracte de benenyó o jusquià (*Hyoscyamus* sp.), i a la dreta un altre per a l'extracte de *myrrhis*. Fotografia de Daniel Climent

Tot i això, el fet que els interlocutors en el poema de Gosalbes parlen tan familiarment d'aquesta planta planteja alguns dubtes.

D'una banda sabem que moltes de les espècies a què es referien els textos botànics eren herbes conreades als «horts (o jardins) de simples», i la mirris s'hi cultivava. Però mentre que a València hi havia un jardí d'eixe tipus a Alacant no ens consta. Altrament, la planta es cultivava a climes més freds i des del punt de vista alimentari es feia servir per preparar bullits; però, és arriscat suposar que també es cultivava a casa nostra, tan al sud dels Pirineus o de zones fredes, llevat el cas que ho fera algun boticari o que n'haguera alguna població de la planta a les muntanyes més elevades. També hem de considerar que, segons el metge Andrés Laguna,

coetani de Gosalbes, «crece gran copia della por todos los jardines de Roma» [Dioscórides, IIII [sic]:CXVII], i a Roma fa un clima relativament equiparable al nostre.

Figura 12. Portada del llibre del metge segovià Andrés Laguna, traductor del *Dioscórides* al castellà (1555)

Però, si no fora una mirris la planta evocada per Gosalbes, ¿quina altra podria ser?. Això ens obri a buscar en una altra direcció, a proposar una nova hipòtesi: la possibilitat que Gosalbes, ja passats tants anys, estiguera confonent dues plantes que comparteixen el sabor i l'ús culinari, aspectes que amb el temps es recorden molt més que els detalls morfològics.

Vegem-ne les possibilitats.

La família apiàcies o umbel·líferes conté moltes plantes comestibles³⁷ de les quals caldria identificar la possible vicariant a terres lucentines de la mirris del poema.

³⁷ I també molts condiments: anet -en castellà, eneldo-, *Anethum graveolens*; julivert, *Petroselinum crispus*; comí, *Cuminum cyminum*); anís, matafalua o matalafua, *Pimpinella anisum*.

Recordem que «la flairosa mirris» és una herba alta d'herbassars nitròfils i de vores de camins; les umbel·les o inflorescències en para-sol tenen les flors blanques; i les fulles, finament dividides, es mengen com a verdura.

Doncs bé, de les apiàcies o umbel·lífers comestibles a casa nostra trobem:

- La xirivia (*Pastinaca sativa* L.) De fulles lobulades i flors grogues, les arrels tenien fins al segle XVI un paper culinari semblant al que després tindria la creïlla americana. Cultivable, les varietats silvestres actuals es troben a latituds superiors a les d'Alacant.
- La pastanaga, safanòria o carlota (*Daucus carota*), d'arrels cromàticament variades, des del blanc al morat, tot passant pel groc i les de color carabassa.³⁸ Les arrels, engrossides, es mengen tant en cru com bullides.
- L'api (*Apium graveolens* L. var. *dulcis*), cultivat per les penques i les fulles; les parts verdes tenen una olor i sabor que no agrada a tothom; es menja cru, en amanides, i també en bollitoris.
- El fenoll (*Foeniculum vulgare*), herba alta de flors grogues i fulles finament dividides i d'aroma anisat, com les llavors i els bulbs; les tiges i els bulbs es mengen crus, en amanides, i també en bollitoris.
- El fenoll marí (*Crithmum maritimum*), de les costes rocoses; mata baixa, les fulles i les tiges, confitades en aigua-sal i vinagre, es prenen en amanides.
- I, no tant com a aliment, sinó com a condiment i saboritzant de begudes, l'anís o matafaluga (*Pimpinella anisum*),³⁹ que es cultivava amb certa profusió.

³⁸ A l'Alacantí diferenciem les carlotes —de color carabassa— de les safanòries —de color morat. Les carlotes són molt riques en carotens, i en aquella època eren molt demandades als Països Baixos perquè pel seu color representaven simbòlicament la casa Orange-Nassau que encapçalava la lluita per la independència dels Països Baixos enfront de la casa d'Àustria i els seus «tercios».

³⁹ Un dels cultius fonamentals de la trilogia del secà alacantí més àrid: civada (*Hordeum vulgare*), barrella (*Halogeton sativus*) i matafaluga (*Pimpinella anisum*). <https://www.youtube.com/watch?v=jf054AqMRgk>

MYRRHIS ODORATA

FOENICULUM VULGARE

Figures 8-11

A la vista de les característiques, la que més probabilitats tindria de confusió amb la mirris seria el fenoll, que abunda pels voltants⁴⁰ d'on se situa l'acció del poema.

Però sense descartar del tot la mirris.

4.2 SESILIS, SAFANÒRIA BORDA, PASTANAGA BORDA

83 <i>myrrhis odoratae</i> , <i>seselis radices et acris</i> ,	de flairosa mirris i aspra arrel de safanòria borda .
--	---

Amb el mot *seseli* els romans designaven diferents plantes,⁴¹ sobre-tot la que els grecs anomenaven *tórdilon* o *séseli Kretikón*; una espècie que actualment s'inclou en el gènere *Tordylium*, també de la família apiàcies o umbel·líferes, com l'anterior.⁴²

Com que Gosalbes ens hi diu que l'arrel era comestible, podem pensar en la *T. maximum*, safanòria (pastanaga) borda, que creix espontàniament en llocs secs i assolellats, on floreix entre el final de la primavera i durant l'estiu en guarets, i entre els cultius i les vinyes.

Ara es pot trobar entre els Pirineus i la Plana Baixa, però en èpoques més fredes, com la de Gosalbes, és probable que arribara més al sud. De no ser així, estaríem davant d'un problema similar al de l'espècie anterior, i aleshores hauríem de considerar la possibilitat d'estar parlant de la xirivia o de la safanòria.

Després d'haver enumerat plantes comestibles, l'autor continua amb unes altres de medicinals.

⁴⁰ Fins al punt que una partida rural veïna, just al nord de Fontcalent, es coneix amb el nom de Assegador o Canyada del Fenollar.

⁴¹ Segons Andrés Laguna: *seseli massiliense, ethiopico, peloponense*.

⁴² Hi ha autors que també relacionen la *seseli* amb una altra umbel·lífera silvestre, el cospí *Caucalis platycarpus*, de fruits punxosos.

Figures 13-15

4.3 MELISPHYLLI, MELISSA, TARONGINA

84 atque <i>melisphylli</i> , citri quod reddit olorem,	i [afig] la melissa, de cítric aroma
---	--------------------------------------

La melissa o tarongina (*Melissa officinalis*) era una de les herbes més reputades en els receptaris antics.

De la mateixa família que el timó, l'orenga o la menta (les lamiàcies), les fulles són riques en olis volàtils, com l'aldehid citral o el monoterpè citronellol, que li confereixen una fragància cítrica; i per això és molt probable que es fera servir com aromatitzant dels bullits; i més encara pel fet que afavoreix la digestió, evita els gasos intestinals i té propietats sedatives.

És una herba mel·lífera,⁴³ molt preuada per les abelles (μέλισσῶ, *melissa* és el nom grec de l'abella).

Molt sensible a les glaçades i freds intensos, el seu hàbitat natural solen ser els climes temperats o relativament càlids, en boscos caducifolis i en llocs amb ombra i humits. A casa nostra ara la trobem des dels Pirineus a la Plana Alta; i, més al sud, a les serralades Prebètiques que modelen el relleu del territori diànic, des de l'Alcoià a la Marina Alta i la Safor.

Dit això, i que el més probable és que *melisphylli* corresponga a *Melissa officinalis*, ens queda tan sols el dubte menor de què Gosalbes estiguera referint-se exactament a eixa espècie i no a una altra de ben pareguda i que en aquella època més freda potser arribara a les comarques valencianes fresques i humides, el melissot o melissa borda *Melilotis melissophyllum*, també fortament aromàtica però ara circumscrita a la part nord de Catalunya.

⁴³ Al llibre IV de *Les Geòrgiques* (IV:63), dedicat a l'apicultura, Virgili l'anomena *melisphyla*.

Figures 16-17

4.4 ROSEI COCCI, BAIA ROSADA DE L'ARÇ BLANC: CIRERETA DE PASTOR O GRAÜLL

85 et rosei cocci, languentis pharmaca cordis	i la rosada baia [drupa], medicina del cor abatut
---	---

El combinat del morfològic «baia⁴⁴ [drupa] rosada» i l'etnobotànic «efectes cardiotònics» ens condueix amb certa seguretat a la cirereta de pastor o graüll, el fruit de l'arç blanc o graüller *Crataegus monogyna* Jacq.⁴⁵

⁴⁴ En l'antiguitat anomenaven baia a tots els fruits menuts i redons; avui dia distingim entre «baia», carnosa, sucosa i amb múltiples llavors (ràim, tomaca, kiwi, papaia...), i «drupa», carnosa-fibrosa i amb una llavor envoltada d'un pinyol dur (oliva, préssec, albercoc... i cirereta de pastor).

⁴⁵ Més informació a «L'arç blanc i l'oracle d'Agamèmnon» (CLIMENT & ZURRIAGA: 2012; vegeu també l'article original en CLIMENT: 2011; també en <https://www.youtube.com/watch?v=PcnteyrpBAw&t=4s>).

Figura 18

Avui dia ja se sap interpretar l'acció cordial de l'arç blanc pel fet que tant les fulles com els fruits de l'arç blanc contenen lactones i flavones responsables dels efectes cardiotònics (*pharmaca cordis*) aptes⁴⁶ per tractar casos d'insuficiències cardíaca i coronària.

Sí, amb molta probabilitat aquesta espècie seria la *rosei cocci, languentis pharmaca cordis* esmentada per Gosalbes.

4.5 POLYPODIS, POLIPODI

86 <i>polypodis cyrrhos imitatam iunge filiculam.</i>	afig el polipodi semblant a flocs de falaguera
---	--

⁴⁶ Segons consta, per exemple, en les autoritzacions pertinents del Ministeri de Sanitat alemany.

Polypodium cambricum

Fotografia del portal www.conecte.es

Pteridium aquilinum

Figures 19-20

Pel que fa a la *filicula*, es tracta d'un diminutiu de *filix*, que era el nom que rebia en època de Gosalbes la *Pteridium aquilinum*, la falaguera més estesa pel món.⁴⁷ Les semblances entre ambdues espècies va ser causa de confusió. De fet, el també metge i naturalista toscà Pierandrea Mattioli (1501-1577), que havia traduït a la seua llengua (tosca o italià) el Dioscòrides (1544) i l'havia enriquit amb comentaris (*Discorsi*) que van millorar notablement la botànica mèdica de l'època, hi deia: «La filicula, així anomenada pels llatins, els metges moderns i els boticaris, imitant allò grec, la designen amb el nom de polipodi.» Una confusió de la que escapa Gosalbes quan en el vers assenyala el paregut però diferencia les espècies.

En la medicina medieval, el polipodi es feia servir per tractar els «tumors blans». Ho llegim al «Llibre de la indagació exhaustiva», del metge crevillentí⁴⁸ Muhammad al-Qirbiliani, més conegut com al-Shafra

⁴⁷ Tot i que falta a la major part del País Valencià a causa de la naturalesa del sòl, massa calcari per a les seues necessitats edífiques.

⁴⁸ Nascut a Crevillent (el Baix Vinalopó) en la segona mitat del segle XIII —i mort a Granada el 1360—, la fama de savi li ha perdurat a través del segle, amb la dita popular a la comarca de «sap més que'l Safra». Per a més informació vegeu Medrano Heredia (2005).

(«el bisturí»): «el tractament, quan procedeix de flegma espessa, consisteix en porgar el malalt amb allò que fa eixir la flegma, com... polipodi».

4.6 VERATRUM, VILADRE, HERBA VOMITÒRIA, BALLESTERA, VERATRE

<p>87 ueratrūm leuibus ceruis adiunge timendum, candens atque nigrum, hoc inferne, illudque superne, aptius humori ducendo. Iunge petendum</p>	<p>[...] i el viladre, perillós per als atabalats, blanc i negre, un color per baix i un altre per dalt, idoni per llevar un humor. I afig [el dictamnus]</p>
---	---

Aquests versos concentren una enorme quantitat d'informació de caràcter etimològic, morfològic i etnobotànic, al voltant de la planta *ueratrūm/veratrūm*, que paga la pena analitzar.

Des del nostre punt de vista, l'espècie descrita per Gosalbes correspon al *Veratrūm album*,⁴⁹ una herba alta de fulles alternes, grans, i un poc plegades longitudinalment.

Figures 21-22. Daniel Climent la Vall d'Incles (Andorra), al costat de *Veratrūm album*

Avançada la hipòtesi nomenclatural, analitzem cada fragment del que en diu Gosalbes per comprovar-ne les raons.

⁴⁹ Família melantiàcies, tot i que antigament s'enquadrava dins les liliàcies. L'adjectiu llatí *albus*, *alba*, *album* significa «blanc».

1) *ueratrum* [viladre, veratre]

Des del punt de vista taxonòmic, en l'antiguitat s'integrava sota el nom de *veratrum* un grup de plantes que en la sistemàtica actual s'han dividit en dos gèneres, *Helleborus* i *Veratrum*; però, en època de Gosalbes i anterior es diferenciaven amb epítets, «negre» i «blanc»,⁵⁰ respectivament.⁵¹

Figura 23. Pots de farmàcia a un mercat de Zagreb (Croàcia). Hi trobem, a l'esquerra,⁵² un per a l'extracte d'el·lèbor, *Helleborus*; antigament intersecat amb el veratre, *Veratrum*, es diferenciaven mitjançant l'adjectivació: *Helleborus albus*, avui dia *Veratrum album*; i «niger»: *Helleborus niger*. Fotografia de Daniel Climent

⁵⁰ Llegim en *Macer floridus. De viribus herbarum* (s. XI): «Es consideren dues espècies d'el·lèbor, el blanc, que porga cap amunt, i el negre, que ho fa cap avall [...] El blanc és més fort que el negre, per la qual cosa m'ocuparé de les seues propietats en primer lloc...» [cap VI. *De eleboro albo*. *Macer floridus*. Edició facsímil del Herbario-médico-medieval de la Real Colegiata de San Isidoro de León]. I el mateix ve a dir el coetani «Tractat dels medicaments simples», del denier Abu S-Salt Umayya, en el capítol V i pel que fa a l'el·lèbor blanc, el veratre: «... és d'acció més enèrgica que el negre, però actua amb vòmit; depura l'estomac, del qual elimina diversos humors».

⁵¹ Lo mateix afirmava segles abans el bisbe i sant Isidoro de Sevilla (560-636) en *Etymologiae* o *Originum sive etymologiarum libri viginti*, abreujadament *Etimologies*. En el llibre XVII, dedicat a *De rebus rusticis* («dels assumptes rurals») en el capítol IX o *De herbis aromaticis sive communibus* («sobre les herbes aromàtiques més comunes») diu: «*Hunc Romani alio nomine veratrum dicunt pro eo quod sumptum motam mentem in sanitatem reducit. Duo sunt autem genera: album et nigrum*», que ve a dir que els romans li diuen així al *veratrum* perquè torna la lucidesa als malalts mentals; i que n'hi ha de dos tipus, de blanc i de negre.

⁵² A la dreta, un pot destinat a l'extracte de belenyo, *jusquiam* o herba queixalera, *Hyoscyamus*; amb dues espècies també tòxico-medicinals i diferenciabls mitjançant adjectivacions com les anteriors: *H. albus* i *H. niger*.

La paraula *veratrum* és d'etimologia incerta.⁵³ L'etimologia és una ciència que ha de sortejar moltes aparences que resulten enganyoses. Però, dit i acceptat això, i només com un apunt botanicomorfològic que poguera ajudar a una possible etimologia, convé assenyalar que:

a) El bulb, subterrani, està cobert per una túnica o tel negre; i en llatí, l'adjectiu *ater*, *atra*, *atrum* indica «negre mat, sense brillantor»;⁵⁴ i amb totes les cauteles és possible que siga eixa la partícula que trobem a *Veratrum*.

Figura 24. *Veratrum album*. Túnica negra (*atrum*) del bulb. Fotografia de Daniel Climent

b) Les arrels, molt nombroses, s'entortillen, retorcen i encorben; i els termes proto-indo-europeus per arrel i per torçar-se/retorçar-se, són,

⁵³ «Étymologie inconnue» és el que podem llegir en l'entrada de *veratrum* del *Dictionnaire etymologique de la langue latine* (ERNOUT & MEILLET: 1959).

⁵⁴ A diferència de *niger*, *nigra*, *nigrum*, que significa «negre brillant».

respectivament, **wréh:ds*⁵⁵ i **wreyt*-⁵⁶ (¿> *vre-* > *ver-*?). ¿Seria *veratrum* el resultat de la fusió **wréh:ds* / *wreyt* + *atrum* > *vre-atrum* > *veratrum*?

Figura 25. Arrels de *Veratrum album*, entortillades

c) Les flors són blanquinoses per dins i verdes per fora, disposades en inflorescències terminals. Cadascuna de les flors, de simetria radial, està envoltada per sis tèpals (fusió de sèpal i pètal en una peça) blancs-verdosos.

⁵⁵ Antecessor etimològic de mots com el llatí *radix*, el català *raïl* > *arrel*; el castellà i el portuguès *raíz* o l'anglès *root*.

⁵⁶ Antecessor etimològic del verb anglès *write*, «escriure» —¿potser perquè per escriure s'ha retòrcer el grafisme?—, «gravar», «tallar» —que recorden la forma antiga d'escriure; a l'igual que l'antic saxó *writan* o el suec *rita*.

Figura 26. *Veratrum album*. Vall d'Incles (Andorra). Fotografia de Daniel Climent

2) ... *candens atque nigrum, hoc inferne, illudque superne* [«blanc i negre, un color per baix i un altre per dalt»].

I eixa és, justament, la distribució cromàtica en la planta: un bulb negrós subterrani, i unes flors blanques per dalt.

Figura 27. *Veratrum album*. Vall d'Incles (Andorra). Fotografies de Daniel Climent

3) *ueratrum... timendum* [«el viladre, perillós»].

Veratrum album és una planta tòxica, metzinosa, mortal⁵⁷ excepte en quantitats⁵⁸ mínimes,⁵⁹ que és quan pot resultar medicinal. Així que, llevat l'ús en dosis farmacològiques, el que diu Gosalbes sobre el perill de la planta és cert; però perillosa ¿per a qui?

Gosalbes ens ho adverteix: és perillós per als qui tenen... *leuibus ceruis*, «lleuger el cap», és a dir, per als atabalats, per als qui no es fixen.

I, això, ¿per què? Doncs perquè junt al viladre *Veratrum album* pot conviure la genciana, *Gentiana lutea* L., una altra herba alta de fulles molt semblant a aquella.⁶⁰

La genciana és aperitiva, digestiva, antiinflamatòria i cicatritzant, però si per equivocació es pren el viladre el resultat pot ser la mort. Ambdues plantes són fàcils de distingir quan han florit: les flors de la genciana són grogues mentre que les del viladre són blanc-verdoses.

Però si no és època de floració i només es té a la vista la tija foliar, és precis fixar-se en la disposició de les fulles caulinars: tot i que en tots dos casos són el·líptiques i plegades al llarg d'uns nervis longitudinals ben

⁵⁷ Posseeix alcaloides neurotòxics, com la veratridina, que en activar de manera permanent els canals d'ió sodi incrementa l'excitabilitat nerviosa, particularment en el cor i els músculs esquelètics amb resultat de nàusees severes («herba vomitòria» és un dels seus fitònims populars), bradicàrdia o lentitud dels batecs del cor, hipotensió, dificultats respiratòries, salivació, debilitat muscular i finalment la mort. Sembla que també es feia servir per emmetzinar les fletxes (d'on li vindria el fitònim «herba ballestera»), de manera semblant a com es feia per ací «en temps dels moros» amb la papilionàcia tòxica *Anagyris foetida*, «garrofer moro», plantada a les vores dels castells per untar amb els seus sucus les puntes de les sagetes que es disparaven amb arcs o ballestes.

⁵⁸ En eixa època les dosificacions s'expressaven amb unitats de mesura gregues i romanes: per als líquids, el ciat (40 cc), l'acetàbul (un ciat i mig), l'hemina (sis ciats), el sextari (dotze ciats), etc.; per als sòlids, la dracma medicinal (≈ 3,6 grams), subdividida en tres escrúpols; l'unça (vuit dracmes) i la lliura medicinal (noranta-sis dracmes).

⁵⁹ El fet que molts medicaments foren tòxics a dosis elevades va ser la causa que el mot «metzina» (< medicina) adquirira el significat de «verí» o «substància tòxica». En paraules del reputat metge Paracels (1493-1541), introductor de la química en la medicina: «*Allein die Dosis macht, daß ein Ding kein Gift ist*», «només la dosi fa que una substància no siga un verí». O, en altres paraules, «en la dosi està el verí».

⁶⁰ <https://www.youtube.com/watch?v=fxwIPJochh0>

marcats, si estan disposades de manera alterna sobre la tija són de la mortal *Veratrum* mentre que si ho fan per parelles oposades es tracta de la medicinal *Gentiana*.

I l'equivocació pot causar la mort.

Sí, com deia encertadament Gosálbes, és una planta «perillosa per als atabalats».

Figura 28-29. *Veratrum album*, de fulles alternes, i *Gentiana lutea*, de fulles oposades

4) *aptius humori ducendo*, «idoni per llevar humors».

Per entendre aquesta frase és precís remuntar-se a la medicina hipocraticogalènica i a la «teoria dels humors» prevalent en època de Gosálbes; segons eixa teoria la salut depenia de l'equilibri entre quatre «humors» o fluids: sang, flegma (exsudats mucosos), bilis (χολή, *kholé*) i atrabilis o bilis negra (χολή μέλας). Uns humors els desequilibris dels quals eren els responsables dels quatre temperaments fonamentals: sanguini, flegmàtic, colèric i melancòlic (o atrabiliari, del llatí *atra*, «negre mat» i *bīliārium*, «de la bilis»).

Figura 30

I quan Gosalbes afirma que el viladre *aptius humori ducendo*, és a dir, resulta «idoni per llevar humors», el seu apunt coincideix amb el que diu el metge coetani de Gosalbes, Andrés Laguna, en la seua traducció del Dioscòrides: «Purga el Veratro blanco diuersos humores por vomito» (lib. IIII [sic] cap. CLI. Del Veratro blanco).

Figura 31-32. *Veratrum album*. Del llibre de Pius Font Quer «Plantas medicinales. El Dioscòrides renovado» (1961)

Explicades les raons per les quals hem optat per la identificació de *ueratrum* amb *Veratrum album*, se'ns torna a plantejar el mateix dubte que en plantes anteriors; i basat en consideracions semblants de caràcter ecològic-corològic-climàtic: ¿es podia trobar aquesta planta pels voltants de l'Alacant de l'època, ja que és una planta de llocs freds?

La millor resposta vindria de l'anàlisi palinològica i paleoclimàtica dels sediments, però com que no en tenim constància d'eixos estudis podem explorar unes altres vies.

En primer lloc, podria tractar-se d'una confusió homofònica de Gosalbes amb el baladre⁶¹ (*Nerium oleander*), del qual l'autor potser recordara el nom; reforçat per la característica que compartien ambdues plantes, la gran toxicitat.

Però, al Flandes de l'època, ¿hi havia *Veratrum album*?

Considerem la distribució europea de la planta en l'actualitat.

Figura 33. Distribució de *Veratrum album* per Europa, segons «Flora catalana», d'Oriol de Bolòs i Josep Vigo

⁶¹ A les comarques pirinenques se li diu «baladre/valadre» al *Veratrum album*. I a terres molt més meridionals, se li va anomenar també «baladre» com a vicariant tòxica a l'apocinàcia *Nerium oleander*.

Com veiem, es tracta d'una planta distribuïda per zones de climes freds i/o llocs relativament elevats, com els Pirineus i la zona alpina; o com a molt pròxim i en aquella a les muntanyes més altes del Maestrat o dels Ports on en tot cas ja s'hi hauria extingit; així que és més que probable que ni a Alacant ni a Flandes hi haguera viladre.

Però Gosalbes presenta als dos interlocutors del seu poema com si tingueren certa familiaritat amb la planta.

¿Estem davant d'una planta que més que per formar part de l'ambient fora coneguda pel seu ús medicinal i que tinguera un valor afegit que compensara comercialment el transport fins a les farmàcies?

És probable que fora així; que es recollira intensivament al territori on vivia per després comercialitzar-ne els rizomes com a producte farmacèutic, i que arribara als apotecaris de les zones més meridionals.

I, ¿quins serien els usos medicinals? Tornem a llegir al metge Laguna: «Purga el veratro blanco diversos humores por vómito, y mézclase en colirios que clarifican la vista. Aplicado por abajo, provoca el menstuo y mata la criatura en el vientre. Soplando dentro de las narices mueve a esternudos [sic]. Mezclado con miel y harina tiene fuerza de matar los ratones.»

Doncs, l'ús medicinal —i potser també el cosmètic—⁶² podria ser la resposta; que el *ueratrum* de Gosalbes fora el *Veratrum album* i que tot i no formar part de la vegetació alacantina de l'època sí que arribara a Alacant amb certa facilitat per nodrir dels farmàcies, cosa de la qual podria ser sabedor Gosalbes; i, més encara, és molt possible que els intermediaris foren o bé Itàlia o bé els Països Baixos amb els quals el tràfic comercial alacantí ha sigut intens des d'època medieval i fins i tot tolerat en època de conflictes ateses les necessitats financeres de l'imperi dels Àustria.

Malauradament, la destrucció de gran part d'Alacant l'any 1691 a conseqüència del bombardeig naval de l'esquadra francesa de Lluís XIV va fer que es pergueren la major part dels arxius. Entre els documents que

⁶² El bulb matxucat es fa servir com a depilatori, segons conta l'etnobotànic del Pallars Antoni Agelet a: <https://www.youtube.com/watch?v=r3RQ9nTwP1U>.

es van poder salvar figura el *Llibre de la sisa de la mercaderia* (1565), que caldria revisar per veure si el viladre formava part del comerç de l'època.

4.7 DICTAMNUS

<p>90. <i>Iunge petendum non tibi iam Creta dictamnum, quod tibi nostris dixi olim capreas calamis docuisse refixis.</i></p>	<p>Afig el dictam, que no cal buscar a Creta ja que està a casa nostra i del qual fa temps et vaig comentar que les cabres el menjaven per desclavar-se les fletxes [«canyes»].</p>
--	---

Per interpretar aquests versos convé partir, com en ocasions anteriors, d'uns antecedents tant lingüístics com etnobotànics.

Pel que fa al sentit general de l'estrofa, Gosalbes valora que el dictam, una planta ben interessant que abans s'havia de dur des de Creta,⁶³ també es troba prop d'Alacant. Hauria de ser, clar, una planta valuosa que les dificultats per dur-la des de Creta es podien obviar⁶⁴ però que, ¡ves per on!, també es trobava a la pàtria.

Els versos de Gosalbes apunten també en una direcció que resulta de gran valor per identificar la planta: facilitava l'extracció de les fletxes (metafòricament «canyes», *calamus*, -i), una propietat que segons creença comuna coneixien les cabres.⁶⁵ Eixa convicció persistia en temps de Gosalbes,⁶⁶ quan les bales ja havien desplaçat a les sagetes en les batalles.

⁶³ Des de l'antiguitat, Creta tenia fama que les seues plantes excel·lien sobre les altres. Així ho recull el pare de la botànica i deixeble d'Aristòtil, Teofrast (327-287 aC), que en *Història de les plantes* (IX:16-3) afirma: «hi ha gent que diu que les plantes de Creta avantatgen en les fulles, rames i en general en totes les parts aèries a les dels altres llocs».

⁶⁴ Potser evita conscientment parlar d'uns usos sobre els quals calia anar amb certa cautela a l'hora d'explicitar-los; potser l'avortiu i el d'herba afrodisíaca.

⁶⁵ Ja Aristòtil (s. III aC) havia assenyalat en *Investigació sobre els animals* (IX, 6) que les cabres de Creta, quan eren ferides per una fletxa, buscaven aquesta planta perquè tenia la propietat d'expulsar les fletxes. Igualment, Valeri Màxim, en *Fets i dites memorables* (I, 18) dona la mateixa informació, encara que molt probablement la font directa siga Virgili, que ho comenta en l'*Eneida* (XII, 414-415).

⁶⁶ Vegem, si més no, el que comenta el botànic, metge i humanista segovià Andrés Laguna (1499-1559), coetani de Josep Gosalbes (1528-c.1605) i traductor-comentarista (1555) del llibre de Dioscòrides *De materia medica* (s. i dC.). En el capítol

Però, anem a pams.

a) A l'illa de Creta hi ha una serralada, Dikti, on creixia, i encara creix, una mata perenne de flaire cítrica que floreix en estiu i és exclusiva de l'illa; el fet que aquest petit arbust (θάμνος, *thamnos*, en grec) fora propi d'aquella serra va originar el nom *dictamnus* («mata de Dikti»), el dictam.

b) Originalment es tractava d'una labiada (com el romer o l'alfabega), que avui coneixem com *Origanum dictamnus*, i que s'usava des de l'antiguitat per aromatitzar medicines i licors, per prendre en infusió com a digestiva i per fer productes de bellesa; i també per extraure les espines, punxes, estelles agusades i les fletxes dels ferits en les batalles.⁶⁷

c) La gran demanda de la planta va esperonar la recerca de substituïts a uns altres llocs; i se'n van trobar un parell d'espècies de flaire també cítrica a les que es van atribuir les mateixes virtuts i que podien fer-se servir com a succedanis;⁶⁸ se les va aplicar el mateix nom⁶⁹ tot i no assemblar-se massa i fins i tot ser d'una altra família ben diferent, les rutàcies (com la ruda o el llimó).

XXXIII, en parlar *Del dictamno* (*Origanum dictamnus*) participa de la falla que atribueix a la planta l'expulsió de les fletxes clavades en les cabres i, per extensió, la d'espines i estelles en els humans: «Dizese que las Cabras heridas de los ballesteros en Candia [Creta], paciende esta yerva, echan las saetas del cuerpo. Su çumo tiene virtud solutiva, si se aplica solo por si, ò con Polenta majado. La yerva majada y puesta, saca las espinas, y astillas, hincadas en la planta del pie, o en qualquier otra.»

⁶⁷ Com en l'*Eneida* (XII, 398-404 et 411-424), on Virgili canta que l'heroi Enees sana d'una ferida de fletxa gràcies a la intervenció de sa mare Venus, que ha dut de Creta una mata de dictam.

⁶⁸ Unes altres plantes que es van usar com a substituïts del dictam original sí que pertanyien a la família labiades: la grega i anatòlica *Ballota acetabulosa*, i la italiana *B. pseudodictamnus*; uns marrubins o manrúbios que, però, no van aconseguir la fama de les rutàcies *Dictamnus* vicariants de l'original cretenca.

⁶⁹ Fins al desenvolupament de la botànica com a ciència en el segle XVIII, les plantes solien classificar-se per l'ús; i aquelles que tenien propietats similars (certes, o simplement atribuïdes) solien agrupar-se sota el mateix nom encara que foren de famílies i gèneres diferents, en el sentit modern dels termes.

d) Segles més tard, el pare de la sistemàtica botànica, el suec Carl von Linné (1707-1778), va haver d'optar; i a l'hora d'assignar el nom *dictamnus* va crear un gènere per a les rutàcies *Dictamnus albus* i *D. hispanicus*, i tan sols un epítet per a l'espècie cretenca, l'original, a la que va incloure en el gènere *Origanum*, *O. dictamnus*.

e) *Dictamnus albus* es troba per gran part d'Europa (dels Balcans fins al centre d'Europa i el nord i centre de la Península Ibèrica), i *D. hispanicus* pel País Valencià, Catalunya, Múrcia i la Manxa.

f) El dictam del que Gosalbes afirma que hi ha per Alacant seria, doncs, *Dictamnus hispanicus*,⁷⁰ el «timó reial», ara refugiat a muntanyes de les comarques veïnes de l'Alacantí.

En resum, creiem que la traducció que proposem és congruent amb la identificació i distribució del *Dictamnus hispanicus*; i també amb la creença atribuïda al dictam original, el cretenc, de tindre la propietat d'ajudar a l'extracció de fletxes i què al·ludeix Gosalbes en el poema.

Figura 34-35

⁷⁰ Es pot trobar en brolles clares de les muntanyes situades entre el Baix Penedès català i el Baix Vinalopó valencià, i en alguns punts de la Manxa i Múrcia. És un dels components més sol·licitat dels «herberos» de l'Alcoià i el Comtat o «herberos de la serra de Mariola», macerats en anís i que faciliten la digestió. A les comarques diàniques rep el nom de timó reial i a les centrals valencianes se li diu alfabetgueta de pastor; rep el nom de gitam (< *dictamnus*) a les més septentrionals, com els Ports de Morella i a les veïnes del migjorn català (Montsià, Baix Ebre, etc.). Gitam també és el nom que hi rep el macerat de fulles de *D. hispanicus*; i si es fa amb l'afegit del rizoma de la liliàcia *Polygonatum odoratum* («segell de Salomó») al licor se li diu *Beatamaria*.

4.8 THYMUS, CASSUTHA

92. <i>Crescentesque thymo</i> , <i>tenues adiunge capillos</i> , <i>hospitis et fulcris cassutham semper egentem</i> ,	afegir els filaments lleugers que creixen sobre el timó, la cuscuta, sempre ascendint sobre les tiges de l'hoste.
--	--

Gosalbes esmenta en aquests versos dues plantes, *thymus* i *cassutha*, ben diferents entre si tot i que funcionalment relacionades en la mesura en què els filaments d'aquesta s'enfilen sobre la primera.

Això fa pensar que es tracta de *Thymus vulgaris* (el timó més abundant a l'Alacantí) i *Cuscuta epithymum*, una espècie vegetal sense arrels ni fulles (només amb tiges, flors⁷¹ i fruits) que parasita⁷² moltes de les plantes⁷³ de brolles i timonedes. Les tiges de la *Cuscuta* són volubles, capaces d'enroscar-se entre les rames i les fulles de la planta parasitada sobre la qual creixen⁷⁴ i s'hi mostren amb aspecte de cabellera rogenca

⁷¹ Les flors, de color blanc o rosat, cobreixen la planta com si es tractara de confits d'anissos sobre un pastís, raó per la qual la planta rep a alguns llocs el nom de «confitets».

⁷² A diferència de la major part dels vegetals, les *Cuscuta* no elaboren clorofil·la i no es poden fabricar-se fotosintèticament l'aliment. Per aconseguir-lo emet uns filaments capaços d'enfil·lar-se helicoidalment sobre les plantes que tenen la mala sort de trobar-se en el seu camí; i com si fóra una mena de vampir vegetal, els hi fica uns òrgans xupladors anomenats haustoris que absorbeixen la saba que la planta havia fabricat per al propi consum però que acabarà nodrint la seua paràsit.

⁷³ Els filaments de la *Cuscuta* no tan sols s'entortillen sobre el timó sinó que també ho fan sobre unes altres espècies típiques de les brolles i timonedes: romer (*Rosmarinus officinalis*), timó mascle (*Teucrium* sp.), rabets de gat (*Sideritis* sp.), argilaga (*Ulex parviflorus*), espígols (*Lavandula* sp.), cepell (*Erica multiflora*), botja blanca (*Anthyllis* sp.), setge (*Helianthemum* sp.), gorròmino (*Ononis natrix*), lletreres (*Euphorbia* sp.) etc. De fet, pot interpretar-se que quan Gosalbes diu «sempre ascendint sobre les tiges de l'hoste» obri la porta al fet que la *cassutha* (*cuscuta*) pot tindre diferents suports i que la paràsit no és una manifestació morfològica del *Thymus*, com encara creien alguns dels seus contemporanis, sinó d'una planta diferent que creix tant sobre el timó com sobre uns altres suports vegetals.

⁷⁴ El nom específic *epithymum* ve a significar, si fa no fa, «que puja sobre (*epi-*) el timó».

més o menys atapeïda, origen de fitònims populars com «barbes de caputxí» i «cabells de la Mare de Déu».⁷⁵

Figura 36-37

Parlem ara dels noms que fa servir Gosalbes.

1) Thymus

L'etim llatí *thymus*, *thymi* (ablatiu *thymo*) prové del grec *thymós*, i aquest de l'arrel indoeuropea **dheu-*, que designava tot allò que poguera ascendir en forma de fum o núvol; en principi n'eren resines i fustes aromàtiques que servien per ofrenar (en grec, *thýo*) en rituals religiosos; en consonància, els materials rebien en grec el nom de *θύον* («*thýon*»), i de *tus*, *turis* (o *thus*, *thuris*)⁷⁶ en llatí.

⁷⁵ <https://espores.org/etnobotanica/recollir-els-cabells-de-la-mare-de-deu-escampats-en-la-nit-de-sant-joan/>

⁷⁶ De *tus*, *turis* provenen paraules com turiferari («qui porta l'encens»; i també «qui lloa constantment a qui mana»); i tuia, inicialment la cupressàcia *Tetraclinis articulata* del nord d'Àfrica (també arriba, en la Península Ibèrica, a la comarca de l'Alacantí); posteriorment, i amb aquesta espècie pràcticament extinta per la tala abusiva, el nom li va servir a Linné per idear el gènere *Thuja* (*Species plantarum*, 1753), les tuies, cupressàcies de fusta aromàtica natives d'Amèrica del Nord i d'Àsia.

Com que la resina aromàtica més valorada, l'encens, era molt cara perquè provenia d'arbres (*Boswellia* sp.) de països llunyans com Aràbia, sovint se substituïa per mates que en cremar-se feien fums fragants; aquestes mates van acabar per rebre el nom d'aquella resina, com sembla que va ser en el cas dels *Thymus* i en particular del nostre *T. vulgaris*, que designem com timó, frígola⁷⁷ o altres fitònims.⁷⁸

2) Cassuta o Cuscuta

L'arameu *kašūta* (del verb *kaša*, «amuntonar») va originar el fitònim grec per aquesta planta, *κασύτας* (*kasytas*); un fitònim que Plini (s. I dC) va reproduir en *Naturalis Historia* (16:244) com a *cassytas*, d'on prové el *cassutha* que fa servir Gosalbes.

El mateix *kašūta*, manllevat per l'àrab clàssic com a *kušūth*, va ser transformat Gerard de Cremona (*Gerardus Cremonensis*; s. XII) en *cuscuta* quan va abordar la traducció llatina de del Cànon de la medicina (*Al-qanun fi al-tibb*) d'Avicenna. I aquest va ser el nom que finalment adoptaria Linné per crear el gènere *Cuscuta* (*Species plantarum*, 1753).⁷⁹

Des del punt de vista medicinal, també tenien fama els flocs portats de Creta. De fet, en el «Tractat dels medicaments simples», del denier Abu-S-Salt Umayya (1068-1134), es diu dels «cabells del timó»: «és

⁷⁷ Amb les variants farigola i friula. Segons el DCVB: «s'ha proposat l'ètim llatí **ferriciŭla*, 'farigola', que seria una formació dels botànics copiada del gr. *syderitis* [una altra labiada], opinió que sembla afavorida pel fet que la mateixa planta apareix anomenada *herba ferraria* en el Pseudo-Apuleu».

⁷⁸ A Xàbia (la Marina Alta) se li diu botja perquè era la planta preferida per formar les enramades a les andanes on es criava el cuc de seda (la larva de l'insecte *Bombyx mori*) perquè aquest poguera embotjar-s'hi per filar el capoll. A moltes comarques valencianes és freqüent també la variant tomello, probable adaptació de l'aragonés antic *tomiello*.

⁷⁹ Com en tants altres casos, hi havia una mena de nom popular i un altre de més tècnic, i el botànic i coetani de Gosalbes Rembert Dodoens (cap. LXXIX. De *Cassutha*) ho expressa així: «*officinae passim cuscutam apellant*», però «*doctiores cassutham aut cassytham*», que vindria a dir que allò que els boticaris tenien per *cuscuta*, els *doctior* (més doctes) anomenaven *cassutha* o *cassytha*; val a dir que Gosalbes, per utilitzar la forma *cassutha* era evidentment més entès en matèries de nomenclatura botànica que no pas els que atenien les farmàcies.

un medicament que provoca decaïment i set; per això cal esguitar-lo, abans d'usar-lo, amb oli d'ametlles dolces i seleccionar-ne el que siga dens, de color vermell, de molta flaire i portat de l'illa de Creta⁸⁰ o de Jerusalem».

4.9 MOLY, ALL DE MERCURI

94. <i>molyque Mercurii quod fascina pellit iniqua,</i>	i l'all de Mercuri, que cura els inicis malefícis
---	---

El nom d'herba *moly* apareix en el cant X (versos 287 i 292) de l'*Odissea* d'Homer, quan Hermes/Mercuri li l'ofereix a l'heroï com a antídoto (φάρμακον ἑσθλόν, *fármakon esthlón*, si fa no fa «droga/herba excel·lent») per resistir les fetilleries de la maga Circe, que ha transformat els seus mariners en porcs: «em va oferir l'Argifont⁸¹ una planta que havia arrancat del terra i em va mostrar les seues propietats: l'arrel era negra, però la seua flor s'assemblava a la llet. Els déus l'anomenen *moly*, i és difícil per als hòmens extraure-la del sòl però no per als déus, que ho poden tot».

Un comentari similar seria représ per Ovidi, que en els versos 291-292 del llibre XIV de *Les Metamorfosis*, diu:

<i>pacifer huic dederat florem Cyllenius album: moly vocant superi, nigra radice tenetur;</i>	El cil·leni ⁸² , missatger de la pau li havia donat una flor blanca que els déus anomenen <i>moly</i> ; i que té damunt d'una arrel negra.
---	---

⁸⁰ Potser per eixe vincle comú amb el dictam de Creta, Gosálbes (en el paper de *Patrius*) parla de la cuscuta o cabell del timó a continuació, felicitant-se que totes dues plantes es troben a Alacant.

⁸¹ En la literatura grega antiga, Argifont (Αργειφόντης) era un epítet que s'assignava a Hermes/Mercuri.

⁸² *Cyllenius* és el cognom locatiu d'Hermes/Mercuri, derivat de la de la muntanya Cyllene, a Arcàdia, on sa mare Maïa l'havia parit i on tenia dedicat un temple.

L'exigua descripció morfològica que tots dos llibres fan de la planta, de flor blanca, arrel negra i difícil d'arrancar (potser per ser un bulb?), dificulta la seua identificació⁸³ tot i la coincidència bàsica entre diferents autors de què es tractaria d'un all.⁸⁴

4.10 CAPNON, FUMÀRIA

<p>95. <i>quaque foret fuluo, capnon,</i> <i>pretiosior auro,</i> <i>copia tanta satis nisi nostris illius esset.</i> <i>Non tamen haec gelidis tanta ui pollet</i> <i>in aruis,</i> <i>quanta thuriferi praecellit rure Sabaei.</i></p>	<p>I pel que fa a les restes, la fumària, més preuada que l'or de la que tindriem suficient si no fora perquè no creix amb tant de vigor als camps gelats com ho fa al país de Saba, tan ric en encens.</p>
---	---

1) Tant la paraula grega *καπνός*, *kapnos*, com la llatina *capnos*, signifiquen «fum»; i a la Grècia clàssica el nom també servia per designar un grup de plantes que ara englobem científicament en el gènere *Fumaria*.⁸⁵ Aquestes plantes rebien des del segle XIII el nom popular de *fumus terrae*⁸⁶ (fum de la terra) per raons com les que apuntava Andrés Laguna, coe-

⁸³ Teofrast (s. III aC.), deixeble d'Aristòtil i pare de la botànica, apuntava que moly podria correspondre a un all, *Allium nigrum*. Una hipòtesi que segles més tard faria servir el pare de la terminologia botànica Carl von Linné per atorgar-li l'específic *moly* a un *Allium*, *A. moly*, això sí, de flor groga —i no blanca—, i bulb de color marró.

⁸⁴ Segons Angelo de Gubernatis [*Mitologia de las plantas*, 2002; original en francès de 1882]: «Dodoneo, Anguillara, Cesalpino y Linneo vieron en ella el *allium magicum*; Mattioli y Clusius el *allium subhirsutum*; Sprengel, el *allium nigrum*; Sibthorp, el *allium Dioscoridis*; etc.».

⁸⁵ Al País Valencia en trobem una vintena d'espècies, diferenciables per la mida, el color de les flors i per les característiques dels sèpals i els fruits. Les més fàcils de trobar són *Fumaria officinalis*, de flors rosades; *F. capreolata*, de flors blanques i relativament grans, i *F. parviflora*, de flors menudes.

⁸⁶ Entre els fitònims populars destaquem els derivats de *fumus terrae*, com fumdeterra, fumusterra, ferrimusterri, ferribusterri, ferribustèrribus, filibusterri i similars (i, a partir del francès *fume-terre*, els vocables anglesos *femetere* —Chaucer—, *fumiter*, *fumitory* i *earth smoke*); i també gallerets, peuets o colomines (o herba dels coloms; palomilla o palomina en castellà), perquè les flors evoquen aquestes formes; o julivert bord per la

tani de Gosalbes, en els seus comentaris a la traducció del Dioscòrides: «La Fumaria es aquella planta vulgar, que llamamos Palomilla, y Palomina, en Castilla, y en las boticas tiene Fumus terrae por nombre. Llamose Fumaria en Latin, porque su çumo instilado en los ojos, ni mas ni menos, que el humo, los muerde, y provoca lagrimas.»⁸⁷

forma de les fulles, que recorden les d'aquest condiment (*Petroselinum crispum*); i herba ponedora, perquè se la donava a les gallines per estimular la posta d'ous.

⁸⁷ Per a l'*Oxford English Dictionary* la raó és una altra: «*Fumiter*: Its name originally came from the Latin term for "smoke of the earth," because it springs "out of the earth in great quantity"» [«Fumària: el seu nom prové originàriament del terme llatí per a "fum de terra", perquè brolla "de la terra en gran quantitat"»], un intent d'explicació etimològica, el de l'abundància amb que creix, que recorda la nostra expressió de «n'hi ha un fum» per referir-se a molta quantitat, ja que prolifera en els camps abandonats. En l'obra de teatre «Enric V», Shakespeare (1564-1616; quasi coetani de Gosalbes) posa en boca del duc de Borgonya (acte V, escena II) les següents paraules: «[...] i a les terres sense cultivar arrelen la zitzània [*darnel*, *Lolium temulentum*], la cicuta [*hemlock*, *Conium maculatum*] i l'exuberant fumària [*rank fumitory*]», per instar la pau entre el rei francès Carles VI i l'anglès Enric V, que acaba de guanyar la batalla d'Azincourt (1415). De manera similar, en el més que frondós llenguatge shakespearà torna a aparèixer la planta en l'acte IV escena IV de *King Lear*, quan la lleial Cordèlia es lamenta de què son pare haja enfollit i el descriu «*crowned with rank fumiter and furrow-weeds...*» [coronat amb fumària i herbes silvestres...]

Fumaria capreolata

Fumaria officinalis

Figura 38

2) Les *Fumaria* eren molt valorades com a medicinals. Llegim en el capítol primer⁸⁸ del «Tractat dels medicaments simples»,⁸⁹ escrit a Egipte pel denier Abu-S-Salt-Umayya (1068-1134): «[la fumària]... té facultats diverses: el suc depura la sang espessa i és útil contra la sarna, la picor, els granets...». Segles més tard, en època de Gosalbes, diu el segovià Laguna: «Es la palomilla una saluberrima medicina: cuyo çumo beuido con suero de cabras purificado, y dexado toda la noche al sereno, clarifica la sangre, purga la colera y los humores adustos, deshaze las opilaciones de hígado y baço, desembaraça los riñones: y la vexiga, conforta el estomago, extermina todas las infecciones y enfermedades que proceden de humores». Amb totes eixes vir-

⁸⁸ «Dels medicaments simples depuratiu de la sang, restauradors de l'essència i calmants de l'ardor».

⁸⁹ Traduït al llatí per Arnau de Vilanova (València 1240-Gènova 1311), va ser un dels llibres de més fama en les escoles de medicina de Salern i de Montpeller durant l'edat mitjana. Existeix una versió en valencià, de la mateixa època, a París.

tuts que se li atribuïen, ¿resulta estranya l'afirmació de Gosalbes de què la fumària/*capnos* era més preuada que l'or?

3) L'època de Gosalbes estava immersa en la petita edat de gel, i les seues paraules ho corroboren: «si no fora perquè no creix amb tant de vigor en els camps gelats». Sí, potser a Alacant —d'on Gosalbes rebia informació acurada— també gelaven els camps a final de l'hivern i començament de la primavera, que és quan floreixen les *Fumaria*.

4) L'al·lusió de Gosalbes al país de Saba⁹⁰ s'explica perquè l'encens⁹¹ és un fum aromàtic destinat als déus.⁹² Potser estiguem davant un joc de paraules de Gosalbes, una mena de metàfora que acara el fum de l'encens amb l'etimològic de les *capnī*, les *Fumaria*.

5. ELS ÚLTIMS VERSOS I UNS DUBTES MÉS QUE NOTABLES

Acaben les estrofes més «etnobotàniques» de Gosalbes amb un cant a la importància del coneixement de les plantes i de la benèfica natura que ha enriquit Alacant, i que Patrius exalta d'aquesta manera:

⁹⁰ Saba correspon a l'actual Iemen, en el sud-oest de la península Aràbiga; era la mítica terra de l'encens, la resina de l'arbre *Boswellia carterii*, que creix en els països que voregen la mar Roja i el golf d'Aden.

⁹¹ El nom d'encens prové del llatí *incendere* (cremar, encendre); verb que ens du a un altre de ben interessant, *fumare* (fer fum), i a perfum. Perquè l'encens és un perfum, que aromatitza mitjançant vapors o fums.

⁹² Els primers pares de l'Església (s. IV-V) pretenien eradicar pràctiques paganes com les ofrenes perfumades (turiferàries) als déus, ofrenes que titllaven d'idòlatres. En adonar-se que tothom continuava fent-les, van iniciar un procés d'aculturació, d'assimilació de la pràctica però contextualitzant-la en una nova ideologia, el cristianisme; i entre altres aspectes van canviar el nom: els cristians ja no cremarien *thus*, sinó *incensum*.

<p>99. <i>Pa. Has, pater, atque alias expertus, et obuia uelat alma quibus faciem tellus, sum, quaque recondit uisceribus foecunda suis, pelagusque profundum caeruleis contextit aquis, heu pharmaca multa,</i></p>	<p>Pare, conec totes aquestes herbes i altres, així com aquelles nutritives la cara de les quals aixopluga⁹³ la terra; i aquelles que, fecundes, s'amaguen⁹⁴ en les entranyes; i les que la profunditat del pèlag⁹⁵ cobreix amb les aigües blavenques; i molts fàrmacs⁹⁶</p>
--	--

Dels versos 103 i 104 no estem segurs del significat; sí de les paraules, o la frase, però no del que l'autor volia dir. I considerem que és millor dir-ho i explicitar-ne les causes, i que el lector conega els nostres dubtes; i això per dues raons: per animar a la formulació de noves hipòte-

⁹³ Probablement està referint-se als bulbs, arrels i tubercles comestibles, com els que citava Francesc d'Eiximenis en *Regiment de la cosa publica* (1383) referint-se als cultius de València: «Abunda en molt bella e bona hortalissa, així com en tot llinatge de naps, xerevies, pastanagues, alls, cebes, escalunyes (scalūyes, en l'incunable de l' original), porros, ràvens...»

En l'enumeració del franciscà gironí trobem:

1) Bulbs: alls (*Allium sativum*), cebes (*Allium cepa*), escalunya o ceba d'Ascaló (*Allium ascalonicum*), i porros (*Allium porrum*), als quals podríem afegir el també comestible bulb del fenoll (*Foeniculum vulgare*).

2) Arrels engrossides: naps: (*Brassica rapa* var. *rapa*), xerevies (*Pastinaca sativa*), pastenagues (*Daucus carota*; les nostres més conegudes safanòria —de color morat— i carlota —de color taronja—), i ràvens (*Raphanus sativus*); i en podríem afegir la remolatxa o bleda-rave (*Beta vulgaris*), remolatxa (*Beta vulgaris* var. *conditiva* o var. *vulgaris*) i (més medicinal que no alimentària) la regalissia (*Glycyrrhiza glabra*)

3) També podríem afegir-ne un tubercle, la xufa (*Cyperus esculentus* var. *sativus*); provinent d'Egipte, ja era cultivada a València en l'edat mitjana.

⁹⁴ Es refereix, probablement, a les llavors.

⁹⁵ S'entén per pèlag la part de la mar, de l'oceà, allunyada de la costa.

⁹⁶ El nom de «fàrmac» (i no de «simple»), va lligat, en l'estrofa, a la purificació d'una substància. Això remet a les noves tendències de l'època, als inicis de la iatroquímica o tractament amb extractes i productes elaborats, «químics». Un enfocament que havia sigut impulsat pel suís Paracels o *Paracelseus* [Theophrastus Bombastus von Hohenheim (1493-1541)]. L'Estudi General de València va dotar en 1591 la primera càtedra europea de medicaments químics, la de *Remediis morborum secretis, et eorum usu* («remeis secrets de les malalties i la seua utilització»). Com a titular va ser nomenat Llorenç Coçar, una de les personalitats mèdiques més reputades de la ciutat i el Regne de València.

sis que superen el nostre desconcert; i per aportar a futurs investigadors els nostres avanços i retrocessos a l'hora d'entendre què volia dir Gosalbes en aquests versos particularment confusos atesa la sintaxi alambinada que hi fa servir. Vegem-los.

<p>103. <i>ex stibioque nouum, obrizo solidoque liquorem, coraliisque rubris euctum Colchidis arte,</i></p>	<p>i el nou líquid del purificat⁹⁷ i sòlid antimoni,⁹⁸ i el que s'obté dels rubicunds coralls amb la tècnica de la Còliquida,</p>
--	---

En una primera lectura crida l'atenció que l'autor deixi de banda les plantes i s'endinse en el món mineral de l'antimoni i el corall (un animal colonial d'exosquelet mineral).

1) Ni a Alacant ni al País Valencià hi ha mines d'estibina o antimonita.⁹⁹ ¿Per què en parla Gosalbes? Potser siga un tribut al paracelsisme, ja que l'antimoni era un dels metalls més importants que es feien servir en la nova medicina impulsada per Paracels i els seus seguidors (a l'Estudi General de València, p. ex., basada en productes químics. De fet, Paracels (+ 1541) alambinava («purificava») estibina i feia servir el destil·lat (¿el «nou líquid»?) per tractar les afeccions de la pell, des de les úlceres cutànies fins a la lepra. El vi d'antimoni solia combinar-se amb opi, tan recomanat per Paracels fins el punt de ser el primer a preparar-ne píndoles que també incloïen mandràgora, belenyo, ambre, etc. Aquests preparats van ser

⁹⁷ L'adjectiu *obrizo* sembla relacionat amb els vocables grec *ὀβρυζα* i llatí *obrusa* amb el significat de «material fos i purificat en un cresol»; però, més que en un cresol, el purificat de l'antimoni ho seria en un alambí, ja popularitzat a Europa des de l'època del valencià Arnau de Vilanova (1238-1311)

⁹⁸ L'antimoni (en llatí, *stibium*; símbol químic, Sb) és un element que es troba a la natura amb aspecte de metall cerós o fusible, de color blanc argentat o blanc blavós; un dels seus derivats naturals, el sulfur d'antimoni (Sb_2S_3) cristal·litzat, antimonita o estibinita, s'usava com a cosmètic pels babilonis fa 5.000 anys com a ingredient principal del *kohl*, la pasta negra usada per al maquillatge dels ulls.

⁹⁹ Le mines d'antimonita més pròximes a Alacant es troben lluny, a Espiel (Còrdova), Santa Cruz de Mudela (Ciudad Real; ja explotades en el s. XVI), i el Ripollés (Girona). En època de Gosalbes també es feia servir l'antimoni per a fer aliatges molt útils per fabricar segells tipogràfics, els tipus mòbils d'impremta.

anomenats genèricament *ladānvm* (làudan) i van resultar la panacea de l'època, la medicina recomanada per a tot tipus de mal.¹⁰⁰ En certa mesura l'antimoni va representar el buc insígnia del paracelsisme i va centrar l'oposició als medicaments químics per part dels galenistes ortodoxos fins el punt que des de la facultat de medicina de París van aconseguir la prohibició dels preparats d'antimoni a França des de 1566 a 1666. L'esment de l'antimoni per part de Gosalbes pot interpretar-se com una mena de declaració de principis pel que fa al reconeixement de la iatroquímica (la medicina química), alhora que una afirmació del fet que es pot estar al dia en els coneixements científics des d'Alacant, la seua pàtria.

2) Pel que fa al corall roig, es tracta de l'exosquelet de *Corallium rubrum*, un animal marí colonial típic de la conca mediterrània (i, en l'Atlàntic oriental, des de Canàries i Marroc a Portugal); exsuda com a protecció carbonat de calci impregnat de sals de ferro, el corall pròpiament dit, tan estimat en joieria i escultura a causa de la seua coloració vermellenca.¹⁰¹ Antigament era molt valorat com a amulet, com es pot apreciar en moltes pintures del Renaixement (de pintors com Mantegna, Piero della Francesca, Perugino, etc.).

¹⁰⁰ Un altre dels tractaments, ara per via interna, consistia a omplir de vi les copes metàl·liques fetes d'aliatges amb antimoni i deixar-lo un parell de dies; una fracció del metall es dissolia en l'àcid tartàric del vi i formava tartrat d'antimoni, una de les medicines-estrella de Paracels. El tartrat d'antimoni s'ha usat fins fa poques dècades en el tractament de les esquistosomosis o bilharziosis, malalties parasitàries tropicals.

¹⁰¹ Fins i tot els antics grecs creien que el palau de Posidó estava fet d'aquest material. El corall roig viu a fondàries entre 100 i 200 m i des de l'antiguitat era recollit per genovesos (que després poblarien l'illa tunisiana de Tabarca, origen toponímic de la nostra Illa Plana o Nova Tabarca), sicilians, corsos, sards (la ciutat d'Algier té un corall roig al seu escut), croates, grecs, catalans i valencians. En grec, aquest corall rep el nom de *gorgeia*, ja que es creia que s'havia format en deixar Perseu a la vora d'un riu el cap de Medusa (una de les tres gorgones); ho havia fet mentre es rentava les mans després d'haver petrificat *Cetus*, el monstre amb aspecte de balena que amenaçava Andròmeda; i, fidel al seu paper, Medusa va petrificar les algues del voltant, que es van transformar en coralls.

Figura 39. *Quinta Essentia* (1574). Gravat del metge paracelsista L. Thumeyser. Hi hem marcat l'alambí amb antimoni i el recipient amb làdan

Figura 40. Imatge del xiquet del «miracle de Morella» de Sant Vicent Ferrer, pintat en una de les columnes de la Basílica de Sant Petroni, de Bolonya. El xiquet, embenat després d'haver sigut trossejat per sa mare i recuperat pel sant valenci, porta un collar i un penjoll de corall roig. Fotografia de Vicent Oncina

Dit això, no acabem d'entendre el significat de les paraules de Gosalbes: «s'obté (¿el licor?) dels coralls vermells amb la tècnica de la Còlquida».

L'antiga Còlquida ocupava la costa oriental de la mar Negra (en l'actualitat, part de Geòrgia). La seua riquesa en or (l'objectiu de l'expedició dels Argonautes era el velló d'or) es basava en una tècnica per concentrar el metall en suspensió en els rius aurífers; consistia a fer passar l'aigua sobre pells de moltó, la lanolina de les quals adsorbeix (en superfície) les micropartícules àuries, que després poden recollir-se en sacsar el velló.¹⁰² Potser el que Gosalbes vol dir és que gràcies al corall roig s'obtenia riquesa (or) a l'igual que, metafòricament parlant, ho feien els habitants de la Còlquida amb tècniques altament depurades. No ho sabem. No sabem interpretar-ho.

I acaba Gosalbes el fragment de les *Èglogues* que ha centrat la nostra atenció¹⁰³ amb els versos següents:

<i>sed nullo cessit medicamine noxa rebellis. In patria tandem, natiuis fota elementis, sic ualide in morbum melior natura resurgit, ut sit, dante, Deo, mihi iam uictoria certa.</i>	<p>emperò, cap medicament atura l'error bel·licós.</p> <p>En definitiva, és en la terra pàtria, protegida amb els elements nadius [els simples],</p> <p>on la natura ressorgeix millor i amb més força contra la malaltia</p> <p>perquè, si Déu vol, siga meua l'autèntica victòria.¹⁰⁴</p>
---	--

¹⁰² Com a curiositat, el mític velló d'or de la Còlquida figura a l'actual escut d'Alacant: <https://www.youtube.com/watch?v=jkpcOCvhmT8&t=14s>),

¹⁰³ Volem agrair les idees i suggeriments que ens ha fet Emili Laguna, botànic i cap del Servei de Recursos Naturals de la Generalitat Valenciana [<https://espores.org/entrevistes/botanic-del-mes-emili-laguna/>], així com l'enginyera agrònoma i professora de tecnologia Anna Dèlia Gisbert i el mestre d'escola i llicenciat en Història Josep Antoni Pujol i l'arquitecte restaurador Màrius Bevià.

¹⁰⁴ La victòria a què al·ludeix *Patrius* és la referida al diàleg que manté amb *Peregrinus*: el triomf de la tesi de quedar-se a casa i aprofitar les oportunitats enfront del viatjar pel món; i això sense renunciar als coneixements generats més enllà. Un recordatori, potser, que no defensa un ruralisme nostàlgic sinó que pot i sap combinar la saviesa tradicional amb la provinent de la cultura clàssica, mentre també s'està al dia en els avanços més prometedors.

6. EPÍLEG

En la història de la medicina el terme *humanisme* no té el mateix sentit que en el món de la filologia o de les arts. En la filologia, humanisme remet al cultiu del llatí i del grec durant el Renaixement basat en la recuperació dels models literaris de l'antiguitat clàssica; i, de manera semblant, les arts plàstiques també van buscar la inspiració en les formes clàssiques.

Però en la medicina el moviment humanista va posar l'èmfasi en depurar els coneixements mèdics baixmedievals; uns coneixements llustrats per l'escassa qualitat de les traduccions llatines dels textos mèdics grecs arribats per via àrab. Per això, l'estudi directe dels textos originals grecs o llatins, i les traduccions al llatí amb un lèxic depurat, van ser el senyal distintiu de l'humanisme mèdic.

Els metges capdavaners no es van acostumar a fer una translació dels textos mèdics d'una llengua a una altra, sinó que van acompanyar les traduccions d'un treball crític rigorós amb la finalitat d'enriquir-les; i van abordar els escolis des d'angles que ara classifiquem —anacrònicament però adequadament— com de caràcter botànic, etnobotànic, ecològic i corològic. Un enfocament que hem volgut recuperar mitjançant sinèrgies entre disciplines com filologia, ecologia, botànica, etnobotànica i història.

Gosalbes bevia de fonts tan diferents com els records de l'adolescència i joventut, el coneixement de la botànica medicinal, l'actualització dels sabers mèdics, els informes que li arribaven d'Alacant, i la tradició literària de la que era bon coneixedor, la qual cosa li permetia relacionar amb solvència natura i cultura.

Des d'un punt de vista tècnic, la poesia de Gosalbes és fosca i de difícil comprensió ja que al seu gust pels hipèrbats s'ha de sumar que la sintaxi normal fora forçada per tal d'ajustar-la a la mètrica, i que la puntuació, com en les edicions de finals del XVI, fora més prosòdica que sintàctica.

Tot i això, el poema és admirable per l'esforç intel·lectual que representa.

I nosaltres, en enfrontar-nos al text hem volgut emular i retre homenatge a tota aquella plèiade d'autors que, combinant sàviament medi-

cina i filologia, van decidir a posar al servei dels potencials lectors i de les generacions futures els seus coneixements i la seua visió del món.

I en mostrar els avantatges d'una sinergia entre les cultures científica i lingüísticohumanista, hem pretés ajustar-nos a la divisa de Symporien Champier (*Campegius*):¹⁰⁵

<i>dum tempus habemus operemur bonum, ne credas temporari</i>	mentre tinguem temps, treballem a fer les coses bones, sense confiar excessivament en el moment
---	---

Almenys ho hem intentat en aquest article, el nostre homenatge al doctor Germà Colon Domènech, mestre de mestres.

BIBLIOGRAFIA

- ALBEROLA, Armando (2019): «La petita edat de gel en terres valencianes», en J. OLCINA CANTOS & J. MOLTÓ MANTERO (ed.), *E. Climes i temps del País Valencià*, Alacant, Universitat d'Alacant, p. 27-37.
- BIOSCA, Antoni (2013): «Nimfes al Vinalopó. La poesia renaixentista d'un alacantí oblidat, Josep Gosalbes de Cunedo (s. XVI)», *Scripta. Revista Internacional de Literatura i Cultura Medieval i Moderna*, núm. 2, p. 84-107. doi:10.7203/SCRIPTA.2.3105
- (2020): «Josep Gosalbes, un humanista alacantí a la conquesta d'Europa», *Saó* (30/07/2020). <https://revistasao.cat/josep-gosalbes-un-humanista-alacanti-a-la-conquesta-deuropa/>
- BLOM, Philip (2019): *El motín de la naturaleza: Historia de la pequeña edad de hielo (1570-1700), así como del surgimiento del mundo moderno, junto con algunas reflexiones sobre el clima de nuestros días*, Barcelona, Anagrama.
- CLIMENT, Daniel (2011): «L'arç blanc i l'oracle d'Agamèmnon. Etnobotànica de 'Crataegus monogyna' Jacq.», *Mètode*, núm. 71.

¹⁰⁵ Champier va ser metge, editor, amic i mecenes de Miquel Servet (*Servetus*), pràcticament coetani del nostre Josep Gosalbes de Cunedo.

- (tardor). <https://metode.cat/revistes-metode/document/larc-blanc-i-loracle-dagamemnon.html>
- CLIMENT, Daniel & Carles MARTÍN (2018): «Una síntesi religiosa d'èxit: la Santa Faç d'Alacant», *Saó*, núm. 436.
<https://revistasao.cat/sintesi-religiosa-exit-la-santa-fac-alacant/>
- CLIMENT, Daniel & Ferran ZURRIAGA (2012): *Herbari. Viure amb les plantes*, València, Publicacions de la Universitat de València.
- ERNOUT, Alfred & Antoine MEILLET (1959): *Dictionnaire Étymologique de la Langue Latine. Histoire des mots*, París, Editorial Klincksieck.
- FAGAN, Brian (2008): *La pequeña edad de hielo: cómo el clima afectó la historia (1300-1850)*, Barcelona, Gedisa.
- GONZÁLEZ ECHEVERRÍA, Francisco J. (1997): *Miguel Servet. Editor del Dioscórides*, Villanueva de Sijena, Instituto de Estudios Sijenenses.
- (2007): *Rumbo al Renacimiento. Ciencia y tecnología en al-Andalus*, Sevilla, Fundación Corporación Tecnológica de Andalucía.
- LÓPEZ PIÑERO, José María (2002): *La medicina en la historia*, Madrid, La Esfera de los Libros.
- (2006): *Pere Jaume Esteve. Iniciador de la investigación botánica en la Universitat de Valencia*, Valencia, Universitat de València.
- MEDRANO HEREDIA, Justo (2005): «La interacción entre la medicina árabe y cristiana en el antiguo Reino de Valencia. Al-Safra, un ejemplo paradigmático», Alacant, Instituto Alicantino de Cultura «Juan Gil Albert».
- PARKER, Geoffrey (2013): *«El siglo maldito: clima, guerras y catástrofes en el siglo XVII»*, Barcelona, Planeta.
- RUBIERA MATA Maria Jesús (1985): «La taifa de Denia» (1985), Alacant, Instituto de Estudios «Juan Gil Albert».
- VERNIA MARTÍNEZ, Pedro (1999): *Tratado de los medicamentos simples. Abu-S-Salt Umayya*, Alacant, Colegio Oficial de Farmacéuticos de la Provincia de Alicante.